

EXAMENSARBETE INOM LANDSKAPSINGENJÖRSPROGRAMMET

TRÄDGÅRDEN VID TOMARPS KUNGSGÅRD 1614–1658

– ETT FÖRSÖK ATT BELYSA TRÄDGÅRDENS ANVÄNDNING
OCH VÄXTMATERIAL

ERIC WAHLSTEEN

EXAMENSARBETE 2007:22
LTJ-FAKULTETEN, ALNARP
ISSN 1651-8160

FÖRORD

Uppsatsen om Tomarps 1600-talsträdgård är ett resultat av mitt stora intresse i historia och trädgård. Jag är övertygad om att många svar står skrivna i vår historia och att vi måste känna till historien för att kunna fatta rätt beslut i nutiden om framtiden. Jag hoppas att denna uppsats kan höjas från examensarbete till att bli ett bidrag till skånsk trädgårdshistoria; att läsaren, och inte minst intressenterna vid Tomarp finner användning i det som har skrivits. Mellan dessa blad vill jag finna jord, grus och pressade växtdelar.

Vid skrivandet av uppsatsen om Tomarps 1600-talsträdgård har många varit behjälpliga, tack vill jag rikta till: personalen vid Rigsarkivet i Köpenhamn, Landsarkivet i Lund och Nasjonalbiblioteket i Oslo samt till min handledare, agr. lic. Anna Jakobsson, SLU.

Eric Wahlsteen
Alnarp den 23 april 2007

Bilden på titelsidan föreställer lustgårdarna vid Heidelberg i Tyskland. Inte minst terrasseringarna, parterrererna och lövgångarna påminner om hur Tomarps 1600-talsträdgård kan ha varit disponerad. (Ur: Merian, 1645, opag.)

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Sammanfattning	5
Inledning	6
<i>Bakgrund</i>	6
<i>Mål och syfte</i>	6
<i>Material och metod</i>	6
Arkiv	6
Litteratur	7
Inventeringar	9
Trädgårdar till nytta eller nöje?	10
<i>Tomarps 1600-talsträdgård – fruktträdgård och humlegård</i>	10
<i>Något ur 1600-talets trädgårdslitteratur</i>	11
Introduktion – begreppet trädgård	11
Furtttenbach: <i>Architectura Civilis</i> (1628) & <i>Architectura Recreationis</i> (1640)	12
Rasmusson Block: <i>Horticultura Danica</i> (1647)	13
Mollet: <i>Lustgård</i> (1651)	14
Elsholtz: <i>Vom Garten-Bau</i> (1684)	15
Gartner: <i>Horticultura</i> (1694)	15
<i>Diskussion</i>	16
Tomarps 1600-talsträdgård – en trädgård för nytta och nöje	16
Det skånska 1600-talets växtmaterial	18
<i>Växter i arkivmaterial rörande Tomarp</i>	18
<i>Reliktväxter på Tomarp</i>	18
<i>Växtmaterialet i utvald 1600-talslitteratur</i>	19
Smid och Pedersen: läkemedelsböcker (1546 och 1533)	19
Sperling: <i>Hortus Christianaeus</i> (1642)	20
Rasmusson Block: <i>Horticultura Danica</i> (1647)	20
Paulli: <i>Flora Danica</i> (1648)	21
Gartner: <i>Horticultura</i> (1694)	21
<i>Diskussion</i>	21
Växtmaterialet i Tomarps 1600-talsträdgård – för lust och nytta	21
Avslutning	23
<i>Vandring i Tomarps 1600-talsträdgård</i>	23
<i>Slutord</i>	25
Källor och litteratur	26
<i>Otryckta källor</i>	26
Lunds Landsarkiv (LLA)	26
Rigsarkivet Köpenhamn (RAK)	26
Elektroniska källor	26
Personliga meddelande	26
<i>Tryckta källor och litteratur</i>	26
Bilagor	28
1. <i>Fruktsorter i 1600-talets trädgårdar</i>	28
2. <i>Förekommande växtnamn i Rasmusson Block, 1647 – tolkningsförslag</i>	29

3. Förekommande växtnamn i Gartner, 1694 – tolkningsförslag	33
4. Växtlista sammanställd från Rasmussen Block (1647), Gartner (1694), Paulli (1648) samt Lange (1994).....	37
5. Förslag på växter vilka kan ha funnits i Tomarps 1600-talsträdgård.....	40
Blomstergården	40
Örtgården.....	40
Köksträdgården.....	41
Humlegården	41
Frukträdgården	41

SAMMANFATTNING

Tomarps Kungsgård är belägen nordost om Kvidinge, mellan Åstorp och Klippan i Skåne. Examensarbetet är ett resultat av samarbete mellan Statens Fastighetsverk (SFV), brukarna vid Tomarp och Kompetensområde 6, Landskapsarkitektur, planering, design och kulturarv, vid Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU), Alnarp och är skrivet på D-nivå.

Ämnet för examensarbetet är trädgårdshistoria, vilken beskrivs under perioden 1614-1658. Under denna period ägde riksrådet Owe Giedde (1594–1660) Tomarp och Skåne var danskt. Målet med examensarbetet sammanfaller med besvarandet av två frågeställningar: vad användes trädgården vid Tomarp till under 1600-talets mitt och andra hälft och vilket växtmaterial kan ha använts i trädgården. Syftet med uppsatsen är att fördjupa kunskapen om de skånska godsträdgårdarna under 1600-talet och att genom ny kunskap om Tomarp, sporra ägare och brukare att utveckla omgivande landskap.

Till underlag för uppsatsen har tre källkategorier använts: arkivmaterial, dåtida trädgårdslitteratur och inventeringar på Tomarp. Arkivsökningarna har skett i Det Kongelige Bibliotek och Rigsarkivet i Danmark, i Lunds Landsarkiv och i Nasjonalbiblioteket, Riksarkivet och Statsarkiverne i Norge. På Lunds Landsarkiv har material återfunnits i Södra Åsbo Häradsrätts arkiv och Skånska generalguvernementskontorets arkiv. Den samtida litteraturen säger mycket om vad den tidens trädgårdar användes till och vilka växter som kunde finnas i dem. Ett urval har gjorts och litteraturen har i huvudsak varit tysk, dansk, holländsk och svensk.

Metoden för att tolka ut moderna växtnamn från den prelinnéanska nomenklaturen har dels varit att utgå från modern litteratur med tolkningsförslag, dels att använda samtida, rikt illustrerad botanisk litteratur och jämföra okända namn med bilderna. För att finna ytterligare växter och för att förstå den gamla trädgårdens disposition har inventeringar på plats varit viktiga. Växter kan stå kvar relikter sedan 1600-talet även om sannolikheten är mycket liten, inventeringen har utförts under våren 2007.

Arkivmaterialet rörande trädgården vid Tomarp har sin äldsta, tidsmässiga begränsning runt år 1680. Källor nämner Owe Giedde men varken texter, tryck eller bilder rörande trädgården finns bevarat från hans tid. Under 1600-talets andra hälft framstår en trädgård använd för underhållning, fruktträdsodling och grönsaksodling. Antalet träd uppgick till drygt 250; många av dem borde ha varit planterade redan under Gieddes tid (1614–1658) eftersom det talas om dem som gamla och utgångna. Giedde hade en humlegård, men den, liksom alla fiskdammarna, var igenvuxen under 1600-talets senare hälft.

Litteraturen visar att 1600-talets trädgårdar hade flera skilda delar med olika karaktär. De vanligaste trädgårdarna var lustgården eller blomstergården där växter odlades i parterrer för dess skönhets skull, köksträdgården där grönsaker odlades för matlagning, trädgården där fruktträd odlades och örtagården där läkemedelsörter, badörter och kryddor odlades. Det är rimligt att anta att dessa trädgårdar fanns representerade på Tomarp under 1600-talet, här kan ha funnits trädgårdar både för nytta och för nöje. De växter som nämns i arkivmaterialet rörande Tomarps 1600-talsträdgård är främst fruktträd: *Malus domestica* (äpple), *Pyrus communis* (päron), *Prunus domestica* (plommon) och *Prunus armeniaca* (aprikos). Övriga växter är *Asparagus officinalis* (sparris) och *Humulus lupulus* (humle), till detta nämns att det hade funnits utlägg för fröinköp löpande under åren. Det är inte rimligt att några av de växter som finns på Tomarp idag kvarstår från 1600-talsanläggningen. Dock finns det flera exemplar av äldre hassel (*Corylus avellana*) som kan vara från 1700-talets mitt.

Den rikaste källan rörande växtmaterial är 1600-talslitteraturen och den har därför fått komplettera bilden av Tomarps trädgård. Sammanlagt framstår drygt 180 enskilda taxa som är relevanta för Tomarps 1600-talsträdgård. Dessa taxa utgör väl beprövade växter som funnits i landet en längre tid och inte de senaste introduktionerna.

Den framtida förvaltningen av området för den gamla trädgården vid Tomarp bör ske med försiktighet och förståelse för skötselns konsekvenser. Förbättring belastar kulturlagren i marken mindre än betning av kor och hästar, alternativt kan ytan röjas manuellt. Vid trädgårdsarkeologiska utgrävningar av området bör jordmassorna omhändertas så att relikta frön gynnas att gro; utgrävningen bör inte bara relatera till trädgårdens disposition utan även till att ta reda på relikter växtmaterial.

Landskapet kring Tomarp sover sin törnrosasömn, men även om Tomarps trädgård har haft sin storhetstid finns all anledning att låta 1600-talet uppleva sin renässans. Tomarps 1600-talsträdgård bör kanske rekonstrueras – för någon liknande rekonstruktion finns inte i Skåne.

INLEDNING

BAKGRUND

Tomarps Kungsgård är belägen strax nordost om Kvidinge, mellan Åstorp och Klippan i ett pastoralt åker- och beteslandskap. Tiden, 1614–1658, som arbetet tar avstamp i inbegriper den Skånska renässansen. Den danske riksamiralen Ove Giedde ägde Tomarp och antas ha anlagt den del av trädgården som studien utgår från. Examensarbetet är ett resultat av samarbete mellan Statens Fastighetsverk, Tomarps Kungsgård och Kompetensområde 6, Landskapsarkitektur, planering, design och kulturarv, Alnarp. Arbetet fördjupar förståelsen för Tomarps Kungsgårds trädgårdshistoria och ger en möjlighet att gå djupare i ämnet Tomarp. Examensarbetet har genomförats vid Kompetensområde 6, Alnarp inom ramen för landskapsingenjörsprogrammet.

Kring Tomarps Kungsgård finns sedan tidigare ett vårdprogram¹ för parken författat samt en rapport rörande en arkeologisk undersökning² gällande renässansträdgården. En individuell kurs om 10 poäng har lagt grunden för examensarbetet genom att utarbeta närmare årtal, porträttera Ove Giedde, beskriva utformningen av tidens trädgårdar och sätta Tomarp i en Europeisk, trädgårdshistorisk kontext.

MÅL OCH SYFTE

Ämnet för examensarbetet är trädgårdshistoria, vilken beskrivs under perioden 1614–58. Det tidigare året är tidpunkten för ett ägarskifte vid Tomarp och det senare året freden mellan Sverige och Danmark, då Skåne blev svenskt. Målet med föreliggande uppsats sammanfaller med besvarandet av två frågeställningar:

- vad användes trädgården vid Tomarp till under 1600-talets mitt och andra hälft
- vilket växtmaterial kan ha använts i trädgården

Syftet med uppsatsen är att fördjupa kunskapen om de skånska godsträdgårdarna under 1600-talet; ett ämne som fortfarande är mycket litet berört. Syftet är även att genom ny kunskap om Tomarp sporra ägare och brukare att vidareutveckla det omgivande landskapet och kanske väcka det ur sin törnrosasömn.

Examensarbetet kompletteras av en förstudie, en individuell kurs, där frågor som rör vem Ove Giedde var, vilken konst, musik, trädgårdskonst och kultur som var mode under Ove Gieddes levnad (1594–1660) samt vilka platser Ove Giedde går att spåra till, besvaras.

MATERIAL OCH METOD

Underlag för uppsatsen har i huvudsak varit tre källkategorier: arkiv, litteratur och inventeringar på plats. För den beskrivande 'Vandring i Tomarps 1600-talsträdgård', i avslutningen, utgår jag från förstudiens resultat och jag hänvisar i texten till förstudiens uppsats och källor. Vandrigen är tänkt att sammanlänka de båda arbetena, konkretisera resultaten och ge en känsla för hur en 1600-talsträdgård kan ha sett ut och varit disponerad.

ARKIV

Eftersom perioden som behandlas är 1600-tal, ställs läsaren av den tidens handlingar inför en skrivstil som få nutidsmänniskor ställer sig naturligt familjär till. Fram till 1800-talet förekom den nygotiska skrivstilen, också kallad den tyska skrivstilen parallellt med den latinska skrivstilen. Den senare påminner om vår moderna skrivstil och är förhållandevis lättläst, medan den nygotiska stilen i grunden är olik modern skrivstil.³ Att läsa varje ord i dokumenten som varit aktuella för uppsatsen skulle inte ha varit rationellt, i stället har texten "skannats" flyktigt på nyckelord och nedslag har gjorts när ord som dammar, trädgård, träd, park eller frukt hittas. Metoden har nackdelen att de relevantaste avsnitten kan slitas ur sitt sammanhang och att andra avsnitt inte alls hittas. Givetvis har ambitionen varit att gå igenom arkivalierna med största noggrannhet men med hänsyn till uppsatsens tidsbegränsning.

---

¹ *Vårdprogram för Parken vid Tommarps Kungsgård*, Statens Fastighetsverk, Johnsson, Barbara och Edström, Mats 2001.

² Heimer, 1999.

³ Anderö & Thorsell, 2004 s. 5.

Arkivsökningarna har skett i danska arkiv i Det Kongelige Bibliotek (DKB) och Rigsarkivet (RAK), svenska arkiv i Lunds Landsarkiv (LLA), och norska arkiv i Nasjonalbiblioteket (NB), Riksarkivet (RA) och Statsarkivene (SA).

De nyckelord som har använts i digitaliserade sökmotorer har i huvudsak varit två: Ove Giedde och Tomarp. Att söka på personen Giedde kan ge träffar på brev där frågor rörande trädgården behandlas, men det kan även ge träffar på arkivskaparen Giedde eller dokument rörande Giedde i helt andra arkiv än de mest naturliga. Eftersom stavningen ännu inte var reglerad under 1600-talet har sökningar skett flera stavningssätt: Gedde, Giedde, Giedde, Gede, Gjede och Giede. Det har inte varit någon nackdel att få träffar på släktingar till Ove Gedde, varför sökningarna inte har begränsats genom att söka med Ove: Geddes förnamn. Även Tomarp har varit föremål för sökingångar i databaserna, för att kunna hitta material rörande godset och dess trädgård. Återigen har olika stavningar använts: Tomarp, Tommarp, Thomarp, Thommarp, Tommerup, Tummerup, Tommerop, Thommerup, Thummerup och Thommerop.

På Lunds Landsarkiv förvaras handlingar från de sydsvenska häradsrätterna, där Södra Åsbo Häradsrätts arkiv har handlingar rörande husesyner på Tomarp från och med 1702. Eftersom Tomarp blev överstelöjtnantboställe under den första svensktiden, finns handlingar i Skånska generalguvernementskontorets arkiv, handlingar som i huvudsak behandlar beskattningsfrågor.

Som hjälp för att hitta svenska arkiv, och för att hitta i arkiv, har den datoriserade *Nationell Arkivdatabas* (NAD) använts. NAD förekommer både som CD-romutgåva och nås då via exempelvis Lunds Universitetsbiblioteks hemsida och som Internetresurs (www.nad.ra.se), de båda sökingångarna ger olika resultat, varför båda har använts.

I det danska Rigsarkivet förvaras fotokopior på Ove Geddes privatarkiv,⁴ handlingarna omfattar privata brev rörande skulder, avskrivningar och panter, räkenskaper och en jordebok. I och med ett arkivavtal är originalen sända till Norge och endast fotokopiorna är tillgängliga i Köpenhamn. Denna faktor påpekas eftersom läsbarheten begränsas mycket starkt då papprets textur, bläckets färgskiftningar och pennans tryck – faktorer som hjälper tolkandet av gamla handskrifter – helt uteblir vid en fotokopiering. En stor felfaktor vid hanterandet av detta material är att information därmed kan ha missats vid läsningen inför föreliggande arbete.

Sökningar i Rigsarkivet har gjorts genom Statens Arkivers hemsida i sökmotorn *Daisy* (www.daisy.sa.dk). På Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn (DKB) återfinns flera brev sända eller mottagna av Ove Giedde, dessa nås genom Håndskriftafdelningens Brevbase på DKB:s hemsida (www.kb.dk). Sökorden har varit de samma som sökning i svenska arkivdatabaser.

I det norska Nasjonalbiblioteket har sökningarna gjorts via *Hanske* (<http://www.nb.no/hanske/>) och via korrespondens med amanuens Bente Granrud vid Nasjonalbiblioteket. I Stadsarkivet og Stadsarkiverne har sökning gjorts genom *Samkatalogen for norske privatarkiver* (www.arkivverket.no/samkat).

För arkivundersökningens del utgör sökingångarna en felfaktor som påverkar resultatet: användaren av de digitala sökmotorerna är helt i händerna på dem som upprättat databaserna. Det som registreras i databasen är ofta titlar på de lägg som ingår i arkivet; vad lägget egentligen handlar om framgår inte av databaserna. Resultatet blir att ämnen som är relevanta för framställningen kan missas. Vidare kan det vara svårt att entydigt tolka arkivmaterialets proveniens och författare, något som har betydelse för diskussionen och kritiken av materialet. Beroende på författare och proveniens har materialet olika ändamål och belyser därmed endast det som läsaren respektive författaren har intresse i.

LITTERATUR

Litteraturen förväntas svara på frågorna: Vad kan Tomarps trädgård ha använts till? Vilket växtmaterial kan ha funnits i Trädgården vid Tomarp? Rörande den första frågan väntas inte något precist svar, eftersom boken om Tomarps 1600-talsträdgård ännu inte har skrivits. Men dåtida litteratur kan säga mycket om vilka användningsområden som förväntades av den större trädgård hörande till ett adelsgods. Eftersom Giedde var en berest världsman med flera stora gods i sin ägo och en hög titel som riksamiral kan man förvänta sig att han hade en trädgård honom värdig. Den senare frågan om växtmaterial kan litteraturen besvara mer precist; de växtarter som introducerades under 1500- och 1600-talen var inte fler

---

⁴ Rigsarkivet i Köpenhamn (RAK), Privatarkivsektionen, Ove Giedde, 678, P0249

än att de överskådligt kan representeras i en och samma trädgård,⁵ och den dåtida trädgårdslitteraturen behandlar växtmaterialet generöst.

En överskådlig ingång till 1600-talets trädgårdslitteratur är Lundquist (1993), som listar och kommenterar mycket av världens trädgårdslitteratur fram till 1697. Denna lista har varit huvudsaklig ingång till litteraturen som gavs ut under 1600-talet. Litteraturen utgörs dels av dåtida skildringar av trädgårdar i allmänhet i Danmark, Norge och Tyskland, som Raszmusson Block (1647): *Horticultura Danica*, Elsholtz (1684): *Vom Garten-Bau*, Furttenbach: *Architectura Civilis* (1628) och *Architectura Recreationis* (1640) och Gartner (1694): *Horticultura*. Nutida litteratur om dåtidens trädgårdar som är aktuell är Christensen (1999): *Haverne – dengang*, Lange (1994): *Kulturplanternes indførelshistorie i Danmark* och Lundquist (red.) (1993): *Uraniborgs renässanstädgård – renässansens växtmaterial*.

Metoden för studiet av den äldre litteraturen om växtmaterial har varit att utgå från Balvoll och Weisaeths (1994) tolkningar av växtnamnen i Christian Gartners *Horticultura* från 1694. Christian Gartners (1694) text förekommer i sin helhet som faksimil i Balvoll och Weisaeth 1994. Balvoll och Weisaeths (1994) fördel är att den innehåller en uppslagsdel med prelinnéanska växtnamn, följda av ett tolkningsförslag. Något motsvarande förekommer inte i Lange 1994, där endast det moderna namnet är uppslagsord och endast stundtals förekommer det äldre växtnamnet i artikeln. Därför blir Lange (1994) svåränvänd när läsaren av äldre litteratur ställs inför prelinnéanska växtnamn. Uppsatsens hänvisningar till Gartner 1694 utgår uteslutande från Balvoll och Weisaeths faksimil. De tolkade växtnamnen jämförs sedan med Lange (1994) för att få en andra åsikt om tolkningarnas relevans. De förekommande växtnamnen i *Horticultura Danica* (1647) jämförs med Gartner (1694) och sedan med Balvoll och Weisaeths (1994) tolkningar och i sin tur Langes (1994). Resultatet blir en växtlista (bilaga 2) med växter som främst kan ha förekommit i Danmark under 1600-talet men även i viss mån kan ha förekommit på Tomarp.

Metoden har haft avgörande betydelse för resultatet. Att Raszmusson Block har stått i centrum och kompletterats med annan litteratur har givit ett delvis ensidigt resultat; hade fler danska böcker i ämnet trädgård givits ut under 1600-talets hade bilden blivit mer komplett. Problemet med Raszmusson Blocks 1647 är att han i hög grad lutar sig mot Vieschers *Blumengarten* (1645),⁶ och att Raszmusson Blocks verk därmed blir mindre självständigt. Frågan är således hur dansk Raszmusson Blocks *Horticultura Danica* verkligen är, en fråga som dock ligger utanför uppsatsens ramar. Någon kompletterande bok om dansk trädgårdsodling hade underbyggt argumentationen för Tomarps trädgård, men i uppsatsen får i huvudsak läkemedelsböcker och Paullis *Flora Danica* (1648) utgöra komplement.

Simon Paullis *Flora Danica* (1648) har använts för att verifiera att vissa arter verkligen förekom i Danmark under perioden 1614–1658. Eftersom verket har många verklighetstroga illustrationer kan flera arter identifieras genom dessa. Registret omfattar såväl prelinnéanska som danska växtnamn, varför verket har använts som en referens för att klargöra namnförbistringar. Ett gott komplement har Mossberg och Stenbergs *Den nya nordiska floran* (2005) varit. Eftersom den är systematiskt upplagd kan Paullis beskrivningar jämföras med olika arter under samma släkte. Även arter som stämmer med Paullis bilder kan återfinnas i Mossberg och Stenbergs flora.

Det är svårt att skriva om 1600-talets växtmaterial utan att ta upp Otto Sperlings omdiskuterade växtlistor för trädgården vid Rosenborg i Köpenhamn. Utgångsmaterialet har varit Annie Christensens återgivning av John Harveys (1911–1997) tolkning av Rosenborgs växtlistor i *Haverne – dengang*.⁷ Bakgrunden till John Harveys tolkning är att Christensen försåg Harvey med Sperlings växtlistor, för att tio år senare publicera Harveys tolkningar i sin bok. Harveys lista över Sperlings växtmaterial för Rosenborg förekommer därmed i original i Christensen (1999). Det vore intressant att veta om Harvey kände till Lange (1994) när han, enligt vad Christensen skriver, gjorde en sista korrektur av sin tolkning före tryckningen av *Haverne – dengang*. Harveys resultat är stundom frapperande, och frågan är om han hade tolkat listan som han gjort om han hade jämfört med Lange.

Johan Langes stora verk *Kulturplanternes indførelshistorie i Danmark* (1994 och 1999) tenderar att bli ett allenarådande rättesnöre när dansk/sydsvensk trädgårdshistoria skall tecknas. Verket är lättillgängligt, lättanvänt och riskeras att hanteras okritiskt. När verket utsätts för ett sådant eldprov som att granska flera

---

⁵ Lange 1994, s. 372–373.

⁶ Detta framgår tydligt när båda verken läses parallellt, Vieschers inledande dikt om trädgården har Raszmusson Block översatt i prosa och Vieschers växter återkommer i Raszmusson Block.

⁷ Christensen 1999, s. 16 och 348–365.

hundratals taxa för att döma dess historiska relevans, framstår somliga problem. En del nyckelarter saknas (exempelvis *Crataegus monogyna* (hagtorn) och *Angelica archangelica* (kvanne)), synonymer är inte alltid tillfullo redovisade och stundtals verkar Lange ångra sig; taxa redovisade av honom i annan litteratur, har fått flera hundra år senare introduktionsår⁸.

Tyvärr avgränsar Lange inte arbetets geografiska gränser så tydligt. Danmark har under århundradena åtminstone haft besittningar i Slesvig, Skåne, Halland, Blekinge, Norge, Grönland och Sri Lanka (Ceylon). Lange nämner att Pedersens och Smids båda böcker gavs ut i Malmö och att han även utgår från växtskildringar från Slesvig. För Lange var Sydsverige och Slesvig uttryckligen en del av Danmark.⁹ Däremot har Lange inte Gartners *Horticultura* (1694) som referens i den tiosidiga källförteckningen. Verket utgår från Trondheim i Norge; ett land som till och från har räknats från heldanskt till union fram till 1800-talet. Kanske hade Langes framställning sett annorlunda ut om Gartner (1694) hade varit en källa.

För uppsatsens del hade det nuvarande Danmark tillsammans med de sydsvenska provinserna och Norge varit en tänkbar geografisk avgränsning för att klargöra det danska växtläget under 1600-talet. Min tolkning av Langes (1994) avgränsning är att han rör sig inom nuvarande Danmark, med tillägg av Smid och Pedersens böcker tryckta i Malmö och källorna från Slesvig. Även för mig kommer Smid och Pedersen att utgöra källor för att komplettera bilden av 1600-talets växtmaterial.

INVENTERINGAR

Den befintliga växtligheten runt Tomarp måste betraktas som ett material att arbeta med. Likaså måste terrängens topografi betraktas som en ingång för att förstå hur den äldre anläggningen kan ha varit disponerad. Den del där trädgården tros ha legat har under sista åren betats hårt av får, varför förhoppningarna om att hitta relikta växter inte är stora, men möjligheten måste beaktas.

Inventeringen gjordes i början av april eftersom vår varit mycket tidig år 2007 och insamlad data måste hinna behandlas före arbetets slutdatum i maj. Nackdelen med tidig inventering är att örtfloran inte har hunnit utvecklas till ett fullt igenkänningsbart stadium och att den vedartade vegetationen inte har hunnit vegetera. Fördelen är dock att delar av lök- och knölvegetationen står i blom.

Andra, relevanta reliktväxtlistor kommer att komplettera resultaten. Lange (1993) hänvisar i Uraniborgfallet till en reliktväxtlista över Vens 1600-tals flora från 1963 av Arvid Nilsson, vilken kommer att komplettera litteratur- och arkivstudien.¹⁰

---

⁸ Exempelvis *Sium sisarum*, nämnd enligt Lange (1993, s. 31) som förekommande i Smid (1546) och är därmed alternativ för Uraniborgs trädgård, men enligt Lange (1994, s. 319) odlad för första gången i Danmark 1798. *Rheum officinale* nämns enligt Lange (1993, s. 27) i Smid 1546 och är därmed alternativ för Uraniborgs trädgård, men enligt Lange (1994, s. 280) nämns den först 1875 i dansk litteratur och beläggs odlad 1886.

⁹ Lange 1994, s. 8.

¹⁰ Lange 1993, s. 24–25.

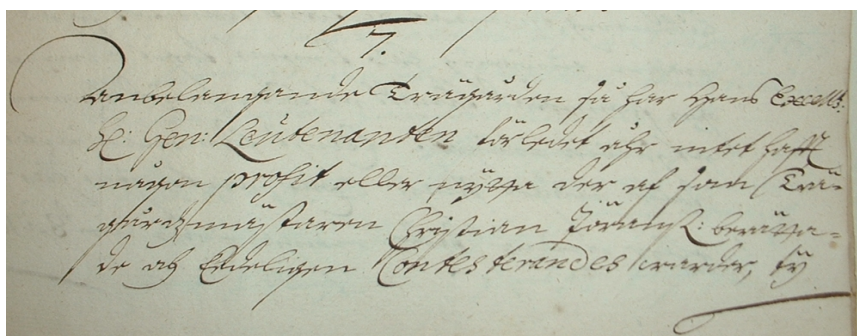
TRÄDGÅRDAR TILL NYTTA ELLER NÖJE?

Om mer utvecklade resonemang kring trädgårdens växtmaterial och utformning skall kunna göras måste trädgårdens användning fastställas, eftersom det styr vilken typ av växter som planterades och hur utformningen gjordes. För att fastställa vad trädgården som fanns vid Tomarp under 1600-talet användes till är i huvudsak två typer av källor vägledande; arkivmaterial och 1600-talslitteratur om trädgårdskonst.

TOMARPS 1600-TALSTRÄDGÅRD – FRUKTTRÄDGÅRD OCH HUMLEGÅRD

”Anbelangande Trädgården så har hans Excell: H: Gen: Leutenanten förledet åhr intet hafft någon profit eller nytta der af [...] ike för een Penning såldt aff ett eller annat slags, uthan hards i detta 1684 åhrs torka kan wara fallit, åhr wordet i hushållet som och ike för stort warit, Consumerat, [...] efter han mykit mehra Trädgården söker för någon divertissement att inrätta än söker der af profit af hämpta.”¹¹

Texten (se figur 1) är skriven 1684 och skribenten låter läsaren tydligt veta att ägaren detta år inte har tjänat något på trädgårdsodlingen utan att allt har gått till hushållet. Löjtnanten besökte uppenbarligen mycket hellre trädgården för sin förströelse än för odla och idka handel med frukt och grönsaker. Kanske hade trädgården övervägande prydnadsvärde med växter motsvarande denna användning.

Figur 1. Punkt sju i 1684 års beskrivning av Tomarp återger hur delar av trädgården var beskaffad: ”Anbelangande Trädgården så har hans Excell: H: Gen: Leutenanten förledet åhr intet hafft någon profit eller nytta der af som Trädgårdsmästaren Christian Jöranss: berättade och Eedeligen Contesterandes warder” [...]12

Rörande Tomarps arrende för år 1684 skrivs vidare: ”Trädgårdn kan intet apparte wäckas, efter man får ingen nytta der af, uthan egnar stora omkostningar [...]”¹³ Återigen markeras att trädgården inte är för nyttan, men denna gång inte att den för den delen endast är för nöje.

Den sista redogörelsen för trädgården är gjord i och med en husesyn på Tomarp den 4 augusti 1702 (figur 2). Om trädgården inleds det: ”Trädgården Beståår af efterskrefne Frugteträn [...]”, varefter trädgårdens sjutton kvarter listas med dess innehåll. Listningen blir i huvudsak enahanda: 80 äppleträd, 42 päronträd, 47 plommonträd och 153 körsbärsträd, sammanlagt. Förutom dessa återfinns två ”Carnolie de Espagine”, en utgången aprikos och ”Een lijten Aspaes [sparris] quarter”.

Humlegården har fått ett eget avsnitt och behandlas inte som en del av trädgården, därom läser man:

”Humblegården finnes ingen, och ej heller warit någon i 40 år, Betygandes nembden att fuller Sahl. Ofwe Gedda hade låtit anlägga een humblegård, men den samma wille intet fvort, derfor ingen af de senare possessorer sig icke der om bemöda wehlat.”¹⁴

Återigen framskiner den sena 1600-talsträdgården som en lustans, eller snarare lättjans, trädgård, de senare ägarna hade inte bemödat sig att upprätthålla en humlegård, varför den nu var igenvuxen. Avsnittet är också det enda som säger något om den trädgård som var anlagd under Geddes tid, något annat belägg för Geddes trädgård finns inte i det behandlade arkivmaterialet.

¹¹ Lunds Landsarkiv (LLA), Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv, G7a: 4, s. 34.

¹² Lunds Landsarkiv (LLA), Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv, G7a: 4, s. 34.

¹³ LLA, Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv, G7a: 4, opag.

¹⁴ LLA, Södra Åsbo Häradsrätt A5a: 1, 1702–1720.

Fig 2. Husesynen från 1702 ger en inblick i hur trädgården vid Tomarp sköttes under sekelskiftet 1600-1700. "Trädgården anbelangande. Så ehuruwähl den tillförne ähr anslagen för 30 Dr: S:mt åhrlig affgift, bykwähl emädan Träerne till een stoor dehl ähre gamle och uthgångne, sambt dammarne igengrodda och onyttige, Arbetet sambt Trädgårdsmästarens löhn med fröo och annan omkostning aff arrendatoren för dess skull hollas och anskaffas för dess betabning, Ty synes oss närh han således intet möter något arbete aff huusmennerne, aff han allenast kan gifwa aff bemte Trädgårdh 20Dr S:mt till Cronan som blifwer Kugnl. Mayt: till godo åhrligen beräknadt."¹⁵

Kommentarerna om gamla och utgångna träd är många i husesynen från 1702, men redan 1685 var flera fruktträd utgångna och dammarna igenvuxna: "likwähl emädan Träerne till een stoor dehl ähre gamle och utgångne, sambt dammarne igengrodda och onyttiga".¹⁶ Fruktträd har ofta en förhållandevis kort livslängd men de borde åtminstone kunna stå i femtio år innan de utdömdes som "gamle och utgångne". I så fall kan träden år 1702 ha stått relikta från Geddes tid och ännu inte hunnit bytas ut; "så har sahl öfwerst Leut. der emotj Låtit förbättra och plantera andra i stället för de som utgådt, så att Trädgården genom Sahl. Herres förwaltande icke är kommit till skada, [...] hälst Sahl. öfwerste Leut haft altijds een ordinarie Trädgårdsmästare, som ansat Träa och hollet den wid Lijka".¹⁷ Kommentarerna om att träden är gamla och utgångna ser jag som en indikation på den gamla trädgårdens (1614–1658) beskaffenhet; det fanns en större fruktträdgård. Trädgårdsmästarens namn år 1702 var Christian Jöransson.¹⁸

Det danska Rigsarkivets material rörande Giedde¹⁹ behandlar ekonomi, skulder och panter i brev, kvittenser och en jordebok. Materialet är omfattande, men nämner inget om trädgårdarna vid Tomarp.

Sökningarna i de norska arkiven har varken givit träffar på Giedde eller Tomarp med dess olika stavningar. Ej heller sökningar i material ur svenska Riksarkivet har gett resultat som har föranlett besök.

NÅGOT UR 1600-TALET'S TRÄDGÅRDSLITTERATUR

INTRODUKTION – BEGREPPET TRÄDGÅRD

I vår tid är trädgården ofta synonym med tomten runt huset där vi odlar blommor, fruktträd och köksväxter. Vi skiljer sällan ut de olika delarna som separata trädgårdar – all odling ryms i samma begrepp: trädgården.

De trädgårdar som 1600-talets människor kände var komplexare; litteraturen från tiden särskiljer tydligt trädgårdens olika syften och delar. År 1722 gav Johan Ahlich ut *Den Svenske Lust- Örte- och Trä-gården*. Redan titeln avslöjar hur man länge sett på trädgårdsodling; som oftast tre tydligt avgränsade områden.²⁰ I boken avhandlas blommorna så som att de hör till lustgården medan örterna/kryddorna och övriga

¹⁵ LLA, Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv, G7a: 2, rödmärkt.

¹⁶ LLA, Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv, G7a: 2, rödmärkt.

¹⁷ LLA, Södra Åsbo Häradsrätt A5a: 1, 1702–1720.

¹⁸ LLA, Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv, G7a: 4, opag.

¹⁹ RAK, Privatarbivsektionen, Ove Giedde: 678 & P0249.

²⁰ Ahlich 1722.

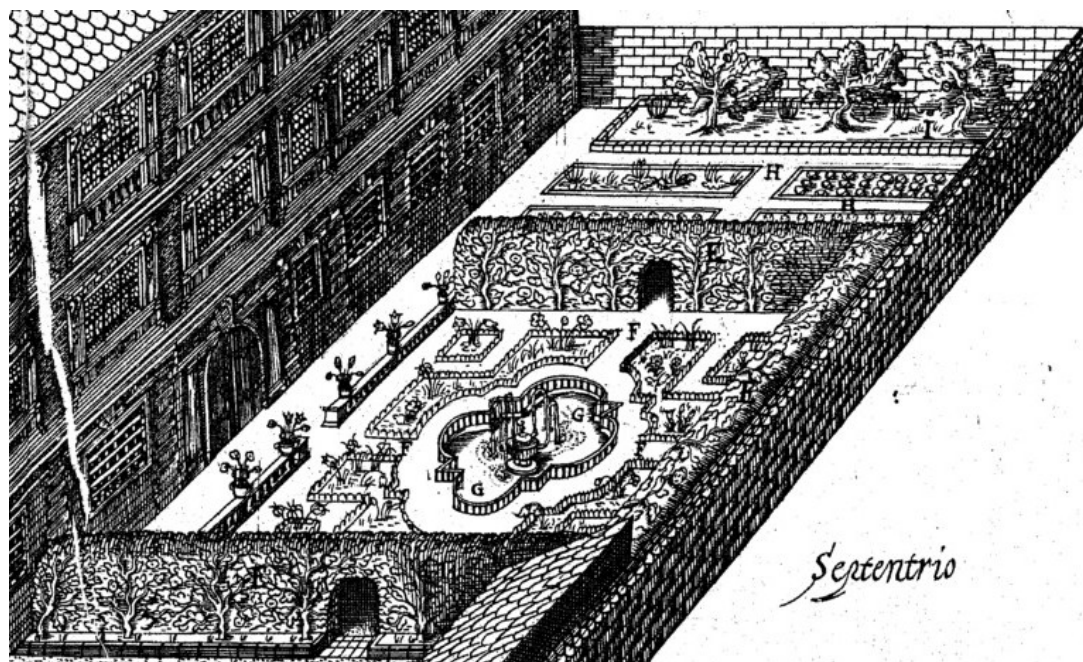
köksväxter hör till den nyttiga örtagården, där fanns även en separat fruktträdgård.²¹ Dunér och Dunér (2004) skriver i artikeln "Lustgård – en trädgård utan ansträngning" hur det under renässansen snarast finns "en tendens att överbetona onyttigheten som kriterium på en trädgård i egentlig mening. Enligt detta synsätt är endast en lustgård som inte brukas till något en verklig trädgård."²² *Nationalencyklopedin*²³ delar denna mening: "lustträdgård ... trädgård avsedd för vila och skönhetsupplevelse, i motsats till nyttoträdgården".²⁴ Konkretiserat var lustgården under 1600-talet den del av trädgården där man oftast fann parterrerna. Ytan var öppen och sällan trädbevuxen, i parterrerna kunde kostsamma växter ställas ut för att besökaren där skulle kunna beundra dem.

Den samtida litteraturen är överens om att trädgården har flera syften: André Mollet (1651) särskiljer till exempel fruktträdgården, lustgården och köksträdgården men framhåller att det inte tvunget måste anläggas en särskild trädgård för odling av endast köksväxter. Mollets inställning är betydligt tolerantare än den som Dunér och Dunér (2004) ger intryck av. Även i Hans Rasmussen Raszmussen Blocks (1647) lustgård samsas blommorna med köksväxterna och fruktträden, om än i olika kvarter.

Den generella tendensen är att i lustgården (*der Lustgarten/ le jardin de plaisir*) odlades växter för dess skönhet, i köksträdgården (*Küchengarten/ jardin potager*) odlades växter för matlagning och i trädgården (*Baumgarten/ verger*) odlades fruktträd, stundom återfinns även en örtagård.

FURTTENBACH: *ARCHITECTURA CIVILIS* (1628)
& *ARCHITECTURA RECREATIONIS* (1640)

Ett av de stora prospekten (nummer 13) i Furttenbachs *Architectura Civilis* visar trädgården till ett befäst gods. I fonden syns ett konstruerat landskap för djurhållning (djurgården/*Thiergarten*) och i förgrunden återges lustgården. Furttenbach blandar sällan lust med arbete i sina trädgårdar, varför fruktträdgården och köksträdgården inte återfinns i samband med lustgården.

Figur 6. Även i Furttenbachs minsta trädgårdar ingår 1600-talets viktigaste motiv. Här syns bland annat lövgångar, fontäner, parterrer, köksträdgården och fruktträdgården. (Furttenbach 1649, s. 3.)

Furttenbach kommenterar flyktigt sina anläggningar och endast i punktform, några åsikter om trädgårdens skötsel och om val av växter delger författaren inte läsaren. Verket är att betrakta som exempel på Furttenbachs arkitekturstil gällande såväl hus som trädgård och är inte någon trädgårdsbok.

Om "Dass erste bürgerliche Wohnhäuss" (se figur 6) skriver Furttenbach i *Architectura recreationis* (1640): (E) tre med varandra förbundna lövgångar i vilka man ska kunna vandra osedd, (F) en

²¹ Lundquist 1997, s. 48.

²² Dunér och Dunér 2004.

²³ Nationalencyklopedins Internettjänst

²⁴ Nationalencyklopedins Internettjänst uppslagsord: "lustträdgård", 2006-11-21.

blomsterträdgård ("Blumegarten") med (G) en fiskdamm. (H) utgörs av köksträdgården med (I) en bädd med fikon, pomeranser och andra fruktträd som måste täckas om vintern.²⁵

I "Dass ander Bürgerliche Wohnhaüss" är motiven de samma och planeringen mycket lik, samma bädd för frostkänsliga träd och buskar återfinns och lövgången omger blomstergården med en springbrunn i mitten. Furttenbach har tagit ställning till vilka motiv som konstituerar den moderna trädgården och använder dessa motiv konsekvent, endast skalan på trädgården ändras. I verkets största, furstliga trädgård och därmed även största kopparstick är motiven samma men proportionerna väldiga.

RASZMUSSON BLOCK: *HORTICULTURA DANICA* (1647)

År 1647 utkom *Horticultura Danica* av örtagårdsmannen Hans Rasmussen Rasmussen Block (u.å.), vilken tillägnades två av Danmarks viktigaste män; riksrådet och kanslern Christian Thomesen Schestedt samt riksrådet Tage Thott.²⁶ *Horticultura Danica* är ett verk präglad av renässansens trädgårdskonst och formspråk, de nyintroducerade lökväxterna presenteras, liksom författarens egen erfarenhet av trädgårdsodling. Titelsidan visar bilder från upprättandet och sedan fördrivningen ur paradiset, i centrum står trädgårdsmästarens gärning. Parnassens trädgård avbildas som ett livets träd i mitten av den kvadratiske trädgårdens cirkelrunda mitt, i de omgivande kvadratiske bäddarna frodas tulpanen, den tidens stora modeväxt.²⁷ Rasmussen Block nämner i förordet han har arbetat såväl hos kungen på Lundehave som hos olika riksråd, kanske hos dem som han tillägnar sin bok. Han skriver att han har läst de viktigaste verken om trädgårdskonst och man får anta att han har tagit del av åtskillig internationell litteratur.²⁸

I första kapitlet beskriver Rasmussen Block en stor trädgård som skall vara nyttig, "zirlig" (utsmyckad) och "lystig" (vacker). Nyttan var köksträdgården, det "zirliga" var säkert tänkt för såväl köksträdgården som en "lystig" lustgård. Eftersom alla trädgårdar återfinns inom samma, väldiga rektangelformade trädgård (figur 5) var det antagligen viktigt att alla trädgårdarna var nog skötta och dekorerade.

I den trädgård där man kan ha rinnande vatten, skriver Rasmussen Block, skall en kanal med fiskar föras genom trädgården. Den skall vara belagd med vackra stenar i olika färger och på sidorna besatt med granitsten.²⁹ Vid var sida av kanalen skall ett vackert "Gallerie" byggas av målade pilkvistar, på vilket vackra krukor med främmande växter placeras.

Figur 5. Dispositionen av den trädgård som Rasmussen Block beskriver. Egen rekonstruktion efter Rasmussen Blocks beskrivning.

Rasmussen Block föreslår att bland annat att nejlikor, lövkoja, rosmarin och anemoner planteras i krukningarna för att sedan tas in under vintern. Vid tre av den omgivande häckens sidor byggs ett litet staket, tre fot högt (ca 95 cm³⁰), invid vilket rosor skall bindas. Eftersom de inte får bli högre än 3,5 fot (ca 1 meter³¹) skall de varje år uppbindas och beskäras. På trädgårdens fjärde sida skall en åtta fot (ca 2,5 meter³²) bred säng anläggas och planteras med olika små träd, Rasmussen Block föreslår: körsbär, hassel och plommon. Marken under träden beläggs med grästorvor så att man kan promenera under träden heta dagar.³³

Hela trädgården indelas enligt Rasmussen Block i tolv kvarter, (se figur 5) sex på var sida, som kan inhägnas med röda vinbär eller körsbärskornell, rakt planterade efter snöre och väl beskuret till en höjd av

²⁵ Furttenbach 1640, s. 3.

²⁶ Lund 2000, s. 41.

²⁷ Lundquist 2005, s. 247–48.

²⁸ Lund 2000, s. 41.

²⁹ Rasmussen Block 1647, s. 1.

³⁰ Engström 1883

³¹ Engström 1883

³² Engström 1883

³³ Rasmussen Block 1647, s. 2.

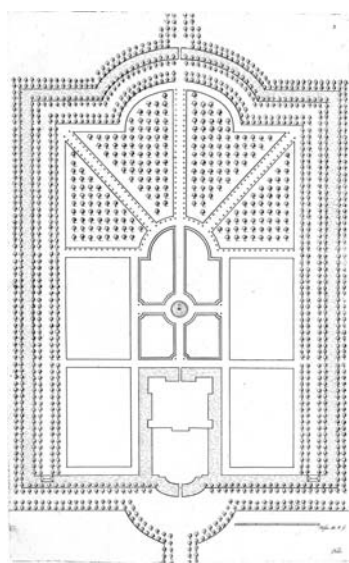
två danska fot (ca 60 cm³⁴) och åtta danska tum (ca 20 cm³⁵) brett. I sex av kvarteren kan bäddarna planteras med välbeskuren buxbom och de andra sex kvarteren kan infattas med rödmålad ekplank. Ramens hörn dekorerar med förgyllda knoppar.³⁶

De åtta mittersta kvarteren skall avdelas i vackra mönster och reserveras endast för blommor. I dessa kvarter skall det finnas såväl stora som små bäddar där de senare är tänkta för lök- och knölväxter och de stora bäddarna för växter med krav på tyngre jord.

Längst ut vid den långa gång som löper längs den fjärde sidan av trädgården kan anläggas en 1,5 fot (ca 50 cm) bred buxbomsplanterad bädd. I denna planteras de större örter som inte får plats i bäddarna. I bäddarna kan för blomningens skull större växter sättas men de bör sättas i hörnen och beskåras för att inte bli för stora. Rasmusson Block tycker inte att man skall sätta för mycket i en säng, så att växterna konkurrerar med varandra; utan så att de olika örterna kan skiljas från varandra.³⁷

I trädgården skall inte alltför stora träd placeras som ger skugga och ”tar bort luft” och näring från örterna. Men vill man likväl ha små träd i trädgården, det kan vara körsbär, persikor, plommon och aprikos, tycker Rasmusson Block att de skall placeras längs trädgårdens norrsida, mot ett plank.

MOLLET: *LUSTGÅRD* (1651)

Figur 3. En generalplan ur Mollets Lustgård (1651).

År 1648 nämns för första gången att den franske trädgårdsmästaren André Mollet (1600–1665) anlät till Stockholm för att anlägga trädgårdar liknande de vid det kungliga palatset i Paris. Drottning Christina gav snart sin nya trädgårdsmästare uppgiften att författa och ge ut en bok om modern trädgårdsskötsel och om den nya franska trädgårdskonsten (se figur 3). Verket gavs ut 1651 efter tryckning hos Henrik Kayser och omfattade fransk, tysk och svensk översättning samt trettio kopparstick.³⁸ Karling (1969–70) framhåller uppgifterna om översättarnas arvoden, vilket bevisar att Mollet inte själv har skrivit boken på tre språk. Man får anta att den franska Mollet skrev på sitt modersmål och att översättarna utgick från den franska texten; trots allt har verket titeln *Le Jardin de Plaisir* och den tyska och svenska översättningen följer där efter. Att verket bearbetades av flera översättare³⁹ förklarar den konstanta nomenklaturförbistring som läsaren utsätts för. Mycket av det som Mollet beskriver var helt nytt för Sverige och översättarna valde att skapa nya termer för företeelserna och inte att låna ord rakt av från franskan. För en nutida läsare blir det till exempel inte självklart att ”Parterrer göras medh Löfwerck” är något så enkelt som franskans ”parterres en Broderie” (broderiparterr). I fallet med broderiparterren är ”lövverk” en översättning från tyskans term för broderiparterren: ”Laubwerk”. Jag ser det som troligt att den svenska delen utgår från den tyska översättningen.

För Mollet är trädgården i allra högsta grad uppdelad i olika användningsområden. I *Lustgård* (1651) framstår platsen för odling av fruktbärande träd som ”trägård”, eller ”verger” i den franska delen. I sjätte kapitlet skriver Mollet om ”kålgård” och ”kiökgård”, eller ”jardin potager”, på franska. Att det inte handlar om den traditionella, nordiska kålgården framgår tydligt, detta är en rik köksträdgård med meloner, vitlök, rödbetor, pumpor och endiver. I Mollets trädgård skulle även en ”blomstergård” (”Jardin a fleurs”) finnas för odling av bland annat rosor, nejlikor, tulpan, anemon och iris.

I lustgårdens avdelningar, som gångarna skapar, kan allehanda fruktbärande träd planteras eller kan en köksträdgård⁴⁰ inrättas.⁴¹ För att man inte skall behöva se köksträdgården⁴² mitt i lustgården kan höga,

³⁴ Engström 1883

³⁵ Engström 1883

³⁶ Rasmusson Block 1647, s. 2.

³⁷ Rasmusson Block 1647, s. 3.

³⁸ Karling 1969–70, s. 95–99.

³⁹ Karling 1969–70, s. 99.

⁴⁰ Mollet använder i franska delen ’potager’ för köksträdgård (Mollet 1651)

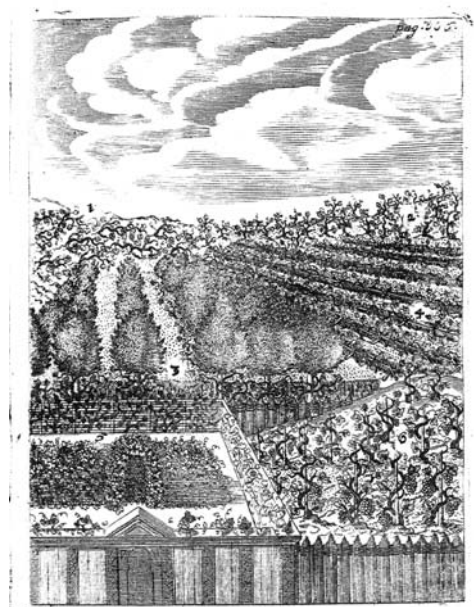
⁴¹ ”...Fruktbärande Träa plantera / eller och en kålgård anrätta” (Mollet 1651)

⁴² Mollet skriver ’Kålgård’ (Mollet 1651)

omgärdande staket eller plank⁴³ sätts upp. Mollet skriver att man mycket väl kan ha köksträdgården och fruktträden i samma lustgård och att man inte tvunget måste anlägga en för ändamålet avsedd trädgård för nyttans växter.

ELSHOLTZ: *VOM GARTEN-BAU* (1684)

Figur 4. Trädgården med dess delar, så som Elsholtz beskriver den i *Vom Garten Bau* från 1684.

Elsholz föddes 1623 i Frankfurt och utbildade sig inom medicin i Wittenberg och Königsberg, hans *Grand-tour* gick till Holland, Frankrike och Padua i Italien där han promoverades i medicin 1653. Tillbaka i Tyskland tjänade Elsholz som *hov-medico* och *botanico* hos kurfursten av Brandenburg, Friederich Wilhelm, en position som han höll till sin död 1688.⁴⁴

Enligt Elsholtz var trädgården femdelad i och med blumstergården, køksträdgården, fruktträdgården, vingården och läkeörtsgården (figur 4).⁴⁵ Då trädgårdens ingång öppnar sig i söder kommer besökaren först in i blumstergården med dess springbrunnar, därefter följer køksträdgården med sin springbrunn följd av läkeörtsgården och vingården. De fyra trädgårdarna omgärdas av en täckt gång eller av plank med spaljerade fruktträd. Vid trädgårdarnas öst-, väst- och norrsida omsluter fruktträdsodlingen trädgården likt en mantel⁴⁶ i vars utkant en yttre mur slutligen skyddar.⁴⁷

Gångar skulle läggas såväl längs mitten som vid båda kanterna och en gång skulle genomkorsa mittgången; på så sätt erhålls fyra lika stora kvarter. Ett eller två kvarter kunde användas till blomstermönster och de andra till bäddar för köksväxter. Det var dock inte nödvändigt att göra alla trädgårdarna lika stora, utan man kunde göra dem större där

man hade behov eller lust.⁴⁸

Køksträdgården ("Küchen-Garte" sic.) anlades inte främst för dess skönhet, varför den kunde placeras bredvid eller bakom blumstergården, likaså kunde de ha skiftande form.

GARTNER: *HORTICULTURA* (1694)

Författaren till *Horticultura*, Christian Gartner (ca1642–1716), var en berest man. Han var bördig från Tyska Slesvig-Holstein och efter sin tidiga utbildning i Köpenhamn reste han till Frankrike, Nederländerna och Tyskland, för att slutligen stanna i norska Trondheim.⁴⁹ Rasmusson Blocks *Horticultura Danica* har tydligt legat som förlaga i Gartners arbete och troligen har även Paullis *Flora Danica* varit en referens.⁵⁰ Gartner var noga med att markera att de växter som han nämner i boken är lämpliga för odling i det kalla mellan-Norge. Undantagen skulle vara några av de buskar och träd som han rekommenderar att placera frostfritt under vintern. Eftersom han hade arbetat vid flera utländska trädgårdar ville han antagligen visa läsaren att han kunde hantera växter även för varmare klimat.

Den trädgård Gartner talar om är en sammanhängande, kvadratisk eller rektangulär trädgård. Han menar att man visst kan ha två eller tre större fruktträd i trädgården men snarast för dess skönhet än för frukten, eftersom de sällan står mer än sex år innan de har gett efter för kylan.⁵¹ Gartner menar att man även kan ställa träden längs med väst- och norrsidan för att de skall skydda örterna i trädgården från kall

⁴³ Mollet skriver i franska delen: "ou bien en faire potager, dont les dittes pallissades haut pourront empêcher la déformité." (Mollet 1651)

⁴⁴ Zedler [1734] 1961

⁴⁵ Blumengarten, Küchengarten, Baumgarten, Weingarten, Arznei-garten.

⁴⁶ "...und ausser diesen lieffe an der gantzen Nord- Ost- und West-Seite der Baum-Garten herumb / welcher alles in Gestalt eines Mantels umschlösse."

⁴⁷ Elsholtz 1684, s. 9.

⁴⁸ Elsholtz 1684, s. 9.

⁴⁹ Balvoll & Weisaeth 1994, s. 5.

⁵⁰ Balvoll & Weisaeth 1994, s. 7.

⁵¹ Balvoll & Weisaeth 1994, s. 44.

vind.⁵² I det femte kapitlet inleder Gartner med: ”Nu vil vi gaa fra vore Trae-Haver til voris Lyst,- og Urte-Haver”, trots att författaren har givit känslan av att en stor, sammanhängande trädgård för alla växter, skiljer han i denna mening mellan fruktträdgården å ena sidan och lust- och örtagården å den andra. Om detta är medvetet gjort eller om det är en reminiscens från utlandstiden är svårt att säga, troligen liknar trädgården Rasmussen Blocks: allt finns inom samma, rektangulära hagtornshäck, men i olika delar. Här nämner Gartner även sin sista trädgård: köksträdgården, med rekommendationer gällande längder och bredder och att bäddarna gärna kunde vara upphöjda för dräneringens skull.⁵³

DISKUSSION

TOMARPS 1600-TALSTRÄDGÅRD – EN TRÄDGÅRD FÖR NYTTA OCH NÖJE

Resultatet från arkivundersökningen pekar mot att en fruktträdgård och ett sparrisland var anlagd vid Tomarp under 1600-talets andra hälft. Med minutiös noggrannhet är husesynen från 1702 skriven; varje träd är noga registrerat och inventeringen omfattar flera sidor. Husesynen gjordes för att överblicka vad som skulle åtgärdas på Tomarp och vilka kostnader det skulle dra med sig. Husesynen kunde nog mycket väl användas som beskattningsunderlag, och då var nog argumenten för varför det inte fanns till exempel en humlegård viktiga och man nämnde nog inte en planta mer än vad som krävdes.

Som tidigare antytts har ambitionen med litteraturstudien inte varit att svara på frågan om trädgårdarnas användningsområden, utan snarare att ge en fingervisning och komplettering till arkivundersökningen. Olika dåtida litteratur återger dock ungefär samma trädgårdsbild. Litteraturen har i huvudsak varit tysk, holländsk och nordisk; områden som borde ha haft relevant inflytande på skånsk trädgårdskonst. Även om just Tomarp inte nämns, borde litteraturen vara relevant för även en skånsk adelsträdgård. Om litteraturen inte direkt besvarar frågan utgör den ett gott komplement.

För Tomarps del betyder resultaten från arkiv- och litteraturstudien att Tomarp faller in som normalgods i det europeiska 1600-talet. Ägaren Ove Giedde höll sig med en flerdelad trädgård, så som litteraturen rekommenderade och arkiven bekräftar. Att trädgårdens dammar var igenvuxna och odugliga på 1680-talet, kan betyda att de inte användes för fiskodling men att Ove Giedde anlade dem under 1600-talets förre hälft. Kommentaren är viktig då den bekräftar att det fanns dammar i trädgården under 1600-talet. Kommentaren om trädgårdsmästaren betyder att den svenska löjtnanten månade om trädgården och att förändringarna som skedde inte tvunget var till det sämre. Trots allt ansades träden och de byttes ut när de blivit gamla.

Trädgården användes både för nytta och för nöje. Blomstergården med parterrer var kombinerad med en humlegård, köksträdgård, örtagård och en fruktträdgård. De olika trädgårdarna var oftast tydlig avdelade med klippta häckar eller staket, men det förekom även att olika odlingar kombinerades om ytorna var små. Parterrererna var troligen av äldre typ med kantiga, geometriska former och inte av broderi-typ. Inte minst framskiner den äldre parterrertraditionen i *Horticultura Danica* och Elsholtzs *Vom Garten-Bau*, där den senare visserligen nämner broderiparterren som ett modernt mode, men poängterar att den äldre typen är mycket lättare att anlägga. Fruktträdgården på Tomarp var stor och omfattade år 1702 omkring 250 träd, mestadels äpple, päron, plommon och körsbär. Många av träden måste ha varit kvarstående från Gieddes tid och vittnar därmed om äldre fruktträdsodlingar. Självhushållande fruktodling svarar väl med vad den tidens litteratur säger om trädgårdsplanering och odling.

Trädgården hade en uppenbar nyttofunktion under det tidiga 1600-talet men förföll så småningom för att under slutet av århundradet knappt ens producera för hushållet. Trädgården användes vid den tiden snarast som en nyttoträdgård med nöjesfunktion och utvecklades till en lättjans trädgård. Det fanns varken intresse eller pengar för att underhålla en trädgård både för nytta och för nöje.

Vid en framtida rekonstruktion av trädgården har inventeringen från 1702 stor betydelse för att förstå områdets disposition rörande kvartersindelning. Inventeringen redovisar i ord hur och var de olika fruktvartererna var placerade och vad som växte i dem. Vid en rekonstruktion har även resultaten från litteraturstudien betydelse då den kompletterar bilden av 1600-talets trädgårdar. Homogeniteten i resultaten från litteraturstudien, och inte minst Rasmussen Blocks (1647) trädgårdsförslag, som med en trädgårdsform som i stort sammanfaller med Tomarps terräng, är en god grund vid en rekonstruktion och blir ett oundvikligt komplement.

---

⁵² Balvoll & Weisaeth 1994, s. 45.

⁵³ Balvoll & Weisaeth 1994, s. 48.

Resultaten betyder att en rekonstruktion mycket väl kan genomföras eftersom det finns dokumentära källor rörande Tomarps 1600-tal. Dessa källor ger en fingervisning om hur trädgården var beskaffad och tillsammans med terränginventeringar och Burman/Fischers stick⁵⁴ finns det grunder för en rekonstruktion. Uppsatsens resultat bör dock användas i kombination med en utgrävning av området där trädgården låg. Eftersom det inte finns några ritningar över trädgården från 1600-talet måste den mer exakta dispositionen fastställas genom inmätningar i samband med utgrävningar. Resultaten betyder även att marken kring Tomarps Kungsgård är skyddsvärd och att den bör bevaras för framtida utgrävningar och dokumentation. Den nuvarande hävden genom fårbetning är kanske den mest lämpliga bevarandemetoden, eftersom får gör mindre åverkan på kulturlager än betning av häst och kor.⁵⁵

Efter avslutad arkivstudie framstår en fråga som skulle kunna kasta ytterligare ljus över Tomarps 1600-talsträdgård: vem var trädgårdsmästaren Christian Jöransson? Följdfrågorna var han var född, vem som utbildade honom och under vilken period han var anställd skulle ge värdefull fakta om trädgårdens beskaffenhet.

En djupare studie av Raszmusson Blocks *Horticultura Danica* skulle klargöra sambandet till Vieschers *Blumen Garten* (1645). Frågan är hur självständig Raszmusson Block är och hur mycket som är översatt och transkriberat direkt från Viescher, skulle man komma närmare sanningen genom att läsa Viescher?

På Tomarp fanns under 1600-talet trädgårdar för såväl odling av nyttoväxter som odling av prydnadsväxter. Man kan gott anta att Giedde hade en trädgård en adelsman värdig och att han personligen utnyttjade den för underhållning och att köket använde frukt och grönsaker därifrån. Även om trädgården förföll under det sena 1600-talet nyttjade svenskarna den både för underhållning och i viss mån för odling av köksväxter. Tomarps 1600-talsträdgård framstår som en trädgård för nytta och nöje.

---

⁵⁴ Se vidare Wahlsteen 2007, s. 19-21.

⁵⁵ Personligt meddelande, Sarlöv-Herlin, Ingrid 2007-03-29

DET SKÅNSKA 1600-TALETS VÄXTMATERIAL

VÄXTER I ARKIVMATERIAL RÖRANDE TOMARP

Vad gäller materialet rörande Tomarps 1600-talsträdgård nämns växtnamn i en husesyn från 1702. Det handlar om *Malus domestica* (syn. *M. sylvestris* var. *domestica*) (äpple), *Pyrus communis* (päron), *Prunus domestica* (plommon) och *Prunus* sp. (*P. avium* och/eller *P. cerasus*) (körsbär), samt "Carnolie de Espagine", "Aspares" (Sparris, *Asparagus officinalis*) och *Prunus armeniaca* (aprikos). Sist nämns även att det inte på fyrtio år har funnits någon humlegård, men att Ove Giedde hade en anlagd under sin tid.⁵⁶ Under tidigt 1680-tal nämns att trädgården vidmaktshålls genom utlägg för trädgårdsmästare, frön, arbetsfolk, och kosthållning. Inget nämns om inköp av plantor; rimligen rörde sig kommentaren om frön snarast om växter som måste sås löpande, än om frön för träd och buskar.⁵⁷

Den äldsta kommentaren är daterad den 1 februari 1672 och rör utlägg gjorda under föregående år, 1671: *Trädgårdsmäst till frö lit D ... 2 [dl små]*. Trädgårdsmästaren hade köpt frö för 2 daler silvermynt under året, återigen ingen kommentar om plantor.⁵⁸

Vad gäller fruktträden är det rimligt att de en gång kom från Holland eller möjligen Tyskland eller Frankrike. Under bara det sena 1500-talet importerades hundra- om inte tusentals fruktträd från Holland.⁵⁹ Allan Gunnarsson (1993) menar att fruktträden i huvudsak importerades av godsherrar, erhöles efter utgallringar i fruktodlingar eller köptes från inhemska plantskolor. Endast undantagsvis borde frösådda plantor ha funnit sin plats i fruktträdgården, efter att ha utvärderats i trädskolan. De frösådda plantorna hörde till bondens lott, inte ett slott som Tomarp.

Allan Gunnarsson (1993) föreslår fruktträd för Uraniborgs 1500-talsträdgård. De sorter som kan vara intressanta för Tomarps 1600-talsträdgård är till exempel äpplena 'Höstparmän' och 'Rambour Rouge', päronet 'Bon Chretien' och körsbäret 'Glasmorrell' (se bilaga 1).

RELIKTVÄXTER PÅ TOMARP

Lange 1994 skriver att reliktväxter så gott som alltid kan finnas på den plats en trädgård legat, om området har lämnats orört. Om platsen har betats hårt kan återstoden av växtmaterialet dock vara kraftigt reducerat. För att "väcka" eventuellt frö som legat under jorden i århundraden, kan marken bearbetas till dubbelt spaddjup, för att sedan invänta spirande, relikta frön. Det är känt att frön av bolmört har legat i marken i 800 hundra år utan att förlora grobarhet. Ett studium av reliktväxter kan ske på platsen med vetskap om att senare tiders odling mycket väl kan ha gett avtryck i den befintliga floran.⁶⁰

En reliktplantlista måste sedan jämföras med andra historiska källor, för att bedöma resultatens rimlighet. På så sätt kan senare belagda växter identifieras och räknas bort ur resultaten. Kvar bör endast de vara som är historiskt belagda att de har funnits i regionen.

Vid sammanställningen av växter till rekonstruktionen av Uraniborg hänvisar Lange (1994) till Arvid Nilssons reliktväxtlista från 1963. De växter som förekommer i Arvid Nilssons växtlista, kompletterar den sammanställda växtförteckningen (se bilaga 4).

Inventeringen av växter på Tomarp skedde den 2 april 2007 och riktade sig i första hand mot det område där den gamla trädgården troligen har legat. Området är tydligt terrasserat, gården ligger högst och följs av en lägre terrass som följer längs med den gamla trädgården. En stödmur i natursten tar upp nivåskillnaden mellan första och andra terrassen. På tredje terrassen ligger den rekonstruerade vallgraven och övre delen av den gamla trädgården. Längs med platsen för den gamla trädgården skär ytterligare en terrassering, den fjärde terrassen, som slutar abrupt med en hög kant ned till den intilliggande hagen i öster. I hagen växer ett antal stora ekar i ett par grupper, individer som mycket väl kan vara fyrahundraåriga. På Burman/Fischers stick över Tomarp⁶¹ (ca 1680) förekommer en större trädplantering, troligen är de befintliga ekdungarna i hagen öster om Tomarp en återstod av denna ekskog. Längs hela sträckan går

⁵⁶ LLA, Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv G7a: 2, (rödmärkt).

⁵⁷ LLA, Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv G7a: 4, s 34.

⁵⁸ LLA, Hellerups gårdsarkiv GII: 3, 1664–1694.

⁵⁹ Gunnarsson 1993, s. 50.

⁶⁰ Lange 1993, s. 23–24.

⁶¹ Se Wahlsteen, 2007 och Kroon, 1957

grundvattnet i dagen, stundom leds det i diken, stundom har våtangar bildats med tät vegetation av tågväxter (*Juncus* sp.).

Inventeringen av växterna på platsen för den gamla trädgården gav följande resultat:

<i>Alnus incana</i>	gråal	<i>Pyrus domestica</i>	päron
<i>Anemone nemorosa</i>	vitsippa	<i>Quercus robur</i>	skogsek
<i>Corylus avellana</i>	hassel	<i>Ribes uva-crispa</i>	krusbär
<i>Crataegus monogyna</i>	trubbhagtorn	<i>Rosa nitida</i>	dockros
<i>Fraxinus excelsior</i>	ask	<i>Sambucus nigra</i>	fläder
<i>Gagea lutea</i>	vårlök	<i>Scilla sibirica</i>	rysk blåstjärna
<i>Malus domestica</i>	äpple	<i>Urtica dioica</i>	nässla
<i>Prunus avium</i>	fågelbär	<i>Viola odorata</i>	doftviol

Av dessa borde *Malus domestica* (äpple), *Prunus avium* (fågelbär), *Pyrus communis* (päron) och *Ribes uva-crispa* (krusbär) vara kvarstående från den fruktträdgård som var anlagd på platsen under tidigt 1900-tal. *Corylus avellana* (hasseö) är planterad utmed kanterna för platsen för den gamla trädgården och har stundom mycket grova grenar, upp till 40 centimeter, avkapade. Dessa exemplar skulle mycket väl kunna vara kvarstående från 1700-talet, men kanske inte från så tidigt som 1600-talets mitt. Tyvärr är snittyrtorna så gamla och nedbrutna att det inte är möjligt att räkna årsringar. *Scilla sibirica* (rysk blåstjärna) och *Rosa nitida* (dockros) är enligt Lange 1994 båda 1800-talsintroduktioner, *Alnus incana* (gråal) 1700-talsintroduktion men *Viola odorata* (doftviol) medeltida och *Sambucus nigra* (fläder) medeltida eller möjligen från vikingatid, *Anemone nemorosa* (vitsippa) och *Urtica dioica* (nässla) förekommer i Paulli (1648) men varken *Crataegus monogyna* (trubbhagtorn) eller *Gagea lutea* (vårlök) förekommer i Lange (1994) eller Paulli (1648).

Av de inventerade växterna ser jag ingen som en självklar relik från Tomarps 1600-talsträdgård. Arkivkällor och dåtida litteratur får fungera som mer pålitlig riktningssvisare vad gäller trädgårdens växtmaterial.

VÄXTMATERIALET I UTVALD 1600-TALSLITTERATUR

1500- och 1600-talets danska växt- och trädgårdslitteratur är överskådlig i sitt omfång och några av de viktigaste verken får vara vägledande i att finna växter för Tomarps 1600-talsträdgård. Litteraturen är inte den samma som under rubriken ”Trädgårdar till nytta eller nöje?”, eftersom den framför allt berör trädgårdarnas utformning och i mindre grad dess innehåll av växter. Den danska växtlitteraturen från 1600-talet är därtill ganska utförlig, varför det inte finns samma behov av att söka källor utanför Danmark.

SMID OCH PEDERSEN: LÄKEMEDELSBÖCKER (1546 OCH 1533)

”Oudt vor hiemmelcke fader haffuer alsterze giort sine underlige gerninger, i de ting so mest foractelige ere for verden, lige saa haffuer hand oc giort, i de foractelige neller. Huad urter ere lösteligere end de skønne velluctendis Neglicker, fioler, oc andre saadanne? Neller [nässlor, *Urtica dioica*]offuergaar dem alle, med krafft, oc dygd [...] di ville wij först seete dem, i denne vor bog.”⁶²

Henrik Smid (1495–1563)⁶³ studerade i såväl Tyskland som Frankrike och Holland⁶⁴ och var praktiserande läkare i Malmö, sin titel som Christian II:s livmedikus till trots, och gav ut ett flertal böcker inom teologi, medicin och juridik. Hans latinsk-danska ordbok, *Hortulus synonymorum*, utkom 1520 och 1535 kom hans första pestläkebok, följd av *Een skøn, loestig, ny urtegaardt...* (1546).⁶⁵ Den senare är en utpräglad läkemedelsbok där varje växts läkande egenskaper presenteras, boken är ordnad efter växterna, men någon notis tas inte om utseende eller odling. Smids uttryck om första delen som en ”örtagård”, blir snarast en metafor för den plats där flera örter är presenterade, såsom hans latinska ordbok ovan, kallad ”Synonymernas trädgård”.

Christiern Pedersen (ca 1480–1554) föddes i trakten kring Helsingör men studerade som ung i Roskilde och senare i Greifswald från 1496. Som bokförläggare och tryckare var han verksam i Paris från 1510 men väl tillbaka i Danmark fick han fly sitt gods till fördel för Gotland på grund av en

⁶² Smid 1546, s. I.

⁶³ Lundquist 2005, bilaga 12, s. 6.

⁶⁴ Smid 1557, s. II.

⁶⁵ Lundquist 2005, bilaga 12, s. 6.

räkenskapsmiss. Pedersen var även verksam som tryckare i Malmö och arbetade med en översättning av Bibeln till danska.⁶⁶ *Een nøttelig Legebog faar Fattige och Rige...* utkom 1533 och är uppställd efter sjukdomarna, inte växterna. Återigen nämns inget om odling av växterna eller deras morfologiska karakteristika.

De växter som nämns i Pedersens och Smids läkemedelsböcker är tolkade av Johan Lange inför rekonstruktionen av Uraniborgs trädgård.⁶⁷ I stort är redan alla växter upptagna av Rasmusson Block och Paulli, men somliga återstår; kanske var de efter nästan hundra års odling avfärdade som rena läkemedelsväxter, och de platsade därmed åtminstone inte i Rasmusson Blocks trädgårdsbok som även handlade om trädgårdskonst för skönhets skull. Langes tolkningar av inte redan nämnda växter kompletterar framställningen om 1600-talets skånska växtmaterial och återges därför nedan, även om det inte är ett primärt växtmaterial för Tomarps 1600-talsträdgård. När växten ej förekommer i Lange markeras den med streck (-).

<i>Aristolochia clematitis</i>	hålrot	1300	<i>Eryngium campestre</i>	fåltmartorn	-
<i>Cuminum cyminum</i>	spiskummin	1300	<i>Faba vulgaris</i>		-
<i>Rheum officinale</i>	läkerabarber	1875 ⁶⁸	<i>Iris barbata</i> (syn. <i>germanica</i>)	trädgårdsiris	1300
<i>Adiantum capillus-veneris</i>	venushår	1400	<i>Papaver somniferum</i>	opiumvallmo	1100
<i>Aristolochia rotunda</i>		1450	<i>Parietaria officinalis</i>	väggört	1450
<i>Asarum europaeum</i>	hasselört	1300	<i>Ruscus hypoglossum</i>	tungmyrten	1546
<i>Bryonia alba</i>	hundrova	1450	<i>Salvia sclarea</i>		1533
<i>Cicer arietinum</i>	kikärt	1450	<i>Sinapis alba</i>	vitsenap	700
<i>Conium maculatum</i>	odört	1400	<i>Sium sisarum</i>	sockerrot	1798 ⁶⁹
<i>Delphinium staphisagria</i>	gifttriddarsporre	-	<i>Veratrum album</i>	vit nysrot	1300

SPERLING: *HORTUS CHRISTIANAEUS* (1642)

Otto Sperling (1602–1681) var kunglig botaniker vid Rosenborgs slott i Köpenhamn och verksam där från 1638. Uppgifterna i *Hortus Christianaeus* (1642) är omdiskuterade, då det är Sperlings egen katalog över de växter som han uppger ha planterat i Rosenborgs trädgård. Somliga växter skall enligt hans egna uppgifter ha kommit till Danmark efter hans årslånga vistelse (1640–41) i Spanien.

Många av de växtnamn som Sperling nämner återfinns inte i annan samtida litteratur, och kan därför mycket väl kan vara Sperlings egna konstruktioner. Vidare är det osäkert om växterna var helt odlingsbara i Danmark, eller om det var växter som hade stått endast något år i trädgården för att sedan ha gått ut.⁷⁰ Även dåtidens auktoriteter bekräftar misstankarna om Sperlings växtlista. I ett brev nämner professorn Ole Worm (1588–1654) att många av Sperlings växter aldrig gick i blom, utan endast visade ”Blade og Spirer”.⁷¹

Gällande Jhon Harveys tolkningar av Sperlings växtlista ställs läsaren inför frågan om Harveys metod. De växter som Harvey föreslår verkar vara föreslagna efter en engelsk horisont, och inte med dansk utgångspunkt. Åtskilliga av Harveys förslag är för Danmark, enligt Lange (1994), 1800-tals-, eller rent av 1900-talsintroduktioner. Tyvärr får vi inget veta om Harveys tillvägagångssätt och det blir därmed svårt att bedöma rimligheten i hans förslag. Som ett resultat av den välgrundade tveksamheten inför Sperlings växtlista, och svårigheten att bedöma Harveys tolkningar, bidrar Sperling (1642) inte med växter till bilaga 4 (Sammanställd växtlista).

RASZMUSSØN RASZMUSSON BLOCK: *HORTICULTURA DANICA* (1647)

Horticultura Danica (1647) omfattar omkring 240 taxa, fördelade så att köksväxter samt lök- och knölväxter är flest men även träden utgör en stor del. Rasmusson Block delar i första hand in växterna i hur de odlas, och inte var i trädgården de skall växa, även om läsaren får vissa råd även om det senare. Av de omkring 240 förekommande taxa finns 133 av dem i Balvoll och Weisaeths (1994) tolkningar. Av Balvoll och Weisaeths tolkningar återfinns 117 taxa i Lange (1994), och av dessa introducerades, enligt Lange, nio taxa

⁶⁶ Hauberg 1933, s. 7.

⁶⁷ Lange, 1993 s. 27–31

⁶⁸ Enligt Lange, 1994

⁶⁹ Enligt Lange, 1994

⁷⁰ Lundquist 2005, s. 245–246.

⁷¹ Lundquist 2005, s. 246, fotnot 33.

efter år 1700 (1774–1945). Till dessa kommer 61 taxa som Lange föreslår, vilka introducerades före år 1700. Summan blir omkring 170 belagda taxa som borde vara relevanta för en 1600-talsträdgård; dessa redovisas i bilaga 2. Första kolumnen i bilagan är Balvoll och Weisaeths (1994) tolkning av Gartners (1694) växtnamn vars växtnamn även förekommer i Raszmusson Block. Denna kolumn är resultatet av jämförelsen mellan Raszmusson Blocks prelinnéanska växtnamn med Gartners (1694) prelinnéanska växtnamn som sedan har tolkats av Balvoll och Weisaeth. Om Balvoll och Weisaeth föreslår, till exempel, endast *Adonis*, kompletteras förslaget i tredje kolumnen ("Motsvarande växt förekommer i Lange 1994") med artepitetet *annua*, eftersom den, enligt fjärde kolumnen, finns belagd så tidigt som 1647.

PAULLI: *FLORA DANICA* (1648)

Simon Paulli (1603–1680) föddes i Rostock och studerade i England och Tyskland för bland annat den berömde apotekaren, anatomen, botanikern, och professorn Joachim Burser (1583–1638). År 1645 erhöll han professur i anatomi, kirurgi och botanik vid universitet i Köpenhamn och sedermera uppdraget att utarbeta en örtabok som medicinska fakulteten skulle ge ut.⁷²

Paulli var den förste att sammanställa vad som odlades i de danska trädgårdarna under 1600-talets mitt. Växterna återfanns i såväl de enklare borgarträdgårdarna som i de stora, adliga trädgårdarna. Återgivningen är inte fullständig; Paulli saknar arter som rimligen borde ha funnits i Danmark vid denna tid, men som författaren förbisett.⁷³ Uppskattningsvis nämner Paulli 190 trädgårdsväxter, varav 50–60 introducerades fram till 1648.⁷⁴ Dessa listas inte separat eftersom Paullis verk är en flora över förekommande växter i Danmark, inte en vägledning för trädgårdssodling. Verket har använts som en referens både genom sitt register över prelinnéanska växtnamn och genom sina illustrationer. Växtregistret och illustrationerna har kunnat komplettera tolkningarna av Raszmusson Block (1647) och Gartner (1694).

GARTNER: *HORTICULTURA* (1694)

Horticultura omfattar omkring 270 taxa, allt från örter till träd. Största delen utgör växter tänkta för blomstergården och näst störst kategori är köksträdgårdens växter. I texterna kring blomstergården nämner Christian Gartner även växter för medicinskt bruk, vilka utgör nästan hälften av blomstergårdens växter. När Balvoll och Weisaeths (1994) växttolkningar jämförs med Lange (1994) återfinns 225 taxa hos Lange (1994). Dock introducerades, enligt Lange (1994), inte mindre än 19 taxa av de 225 efter år 1700 (1725–1945). Kvar blir omkring 205 taxa, relevanta för 1600-talets trädgårdar; dessa redovisas i bilaga 3.

DISKUSSION

VÄXTMATERIALET I TOMARPS 1600-TALSTRÄDGÅRD – FÖR LUST OCH NYTTA

Växterna i resultaten från litteraturstudien skall ses som allmänt förekommande växter, i såväl Danmark som dansk litteratur under 1500- och 1600-talen. Att alla drygt 300 taxa skulle ha odlats i Tomarp är mindre troligt, en del av växterna i Raszmusson Block (1647) var nog växter av litteraturen; växter som Raszmusson Block i första hand läst om men säkert i viss mån odlat. Många av växterna nämns för första gången i litteratur i och med Raszmusson Block (1647) och Paulli (1648), varför deras tidigare historia är oklar. De 300 framdestillerade taxa som redovisas i bilaga 4 skall inte ses som svar på den ställda frågan om Tomarps trädgårdsväxter, snarast ett förslag på växter som troligen förekom i odling i Danmark under 1600-talets andra hälft. Den trädgårdssorterade växtlistan (bilaga 5) är inte heller svar på frågan om vilka växer som odlades på Tomarp. Den är en kvalificerad gissning, grundad på att det är troligare att växter som sedan länge förekommit i landet odlades i trädgården.

Resultaten från växtinventeringen ger framförallt inhemska växter och 1700/1800-talsintroduktioner. Av de växter som förekom under 1600-talet är det mycket osäkert, eller rent av otroligt, att de står relikta sedan den tiden. Resultaten från inventeringen är inte vägledande för växtförslagen för Tomarps 1600-talsträdgård.

För Tomarps del betyder resultaten att det var väl beprövade växter som odlades i trädgården snarare än nyinförda och ovanliga. Resultaten betyder även att Tomarp faller in som ett normalt gods i den nordeuropeiska trädgårdshistorien, där såväl arkiv som litteratur talar om gemensamma resultat gällande trädgårdarnas innehåll. Växtlistorna kan mycket väl ligga som grund vid en framtida rekonstruktion av

⁷² Lundquist 2005, s. 249.

⁷³ Möller-Christensen och Lange 1971, s. 39.

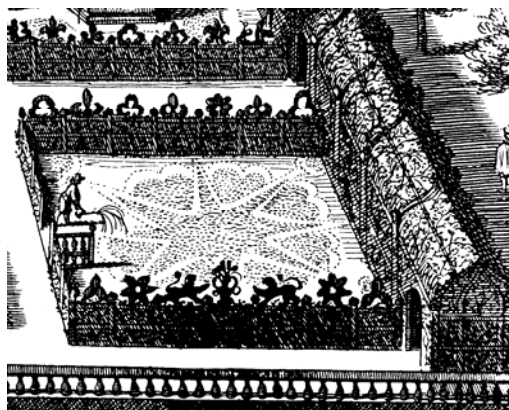
⁷⁴ Möller-Christensen och Lange 1971, s. 42.

trädgårdarna vid Tomarp. Men då måste ställning tas till vilka namnsorter av fruktträd som kan ha använts i Skåne och hur fördelningen mellan nytto- och prydnadsträdgårdar kan ha varit. De olika trädgårdarna gestaltades med olika växter och därför blir kännedomen om användning essentiell vid val av läkeörter respektive prydnadsväxter.

Vid en utgrävning av trädgårdsområdet bör jorden omhändertas och vändas för att optimera förutsättningarna för gamla frön att gro. Utgrävningen får därmed inte bara omfatta frågor rörande trädgårdens disposition utan även frågor kring dess växter. Mer omfattande pollenanalyser kan komplettera utgrävningarna och ge antydning till tidsangivelser för olika växters förekomst.

AVSLUTNING

VANDRING I TOMARPS 1600-TALSTRÄDGÅRD

Figur 7. Trädgårdsmästaren vid Tomarp vattnar planteringarna i lustgårdens parterrer. (Lustgården vid Hessen ur Merian 1654)

Thommerup 1647, den 2 maj. Efter att ha lämnat Kvidinge var vi nu på väg norr ut, upp för en av kullarna i det vackert ondulerande skånelandskapet. På höjden avslöjade sig målet; Thommerup, en gammal borg från 1400-talet, nu bebodd av riksrådet Owe Giedde. Gården ligger i en dal mellan kullarna; osynligt från Kvidinge, men ändå inte lägst i landskapet. En stor ekskog breder ut sig i öster och i fonden meandrar sig Rönne å genom skogar och beteslandskap. Vårt ekipage följde vägen fram till borgens vindbrygga där vi intygade identitet och ärende för vakten; det är oroliga tider i Danmark och som svenskar hade vi annars inte blivit insläppta.

Vi fick veta att värdparet befann sig i trädgården öster om slottet, varför en tjänsteflicka visade oss ut runt borgen. Vi följde en grusgång mellan en hög tegelmur⁷⁵ och vallgraven för att komma fram till trädgårdens höga grindar. Vakten

släppte in oss och vi ställdes inför en enorm trädgårdsanläggning med flera stora dammar.

Fig. 11. Lövgångarna som de kan ha sett ut i lustgården vid Tomarp. (Merian 1645, opag.)

Vi följde den sandbelagda⁷⁷ axialgången och såg två⁷⁸ stora kvarter (figur 7) inramade med rödmålat staket där varje stolpe var krönt med en svarvad, vitmålad knopp⁷⁹. Staketet var midjehögt och byggt med tre läkter mellan stolparna och grindarna in till kvarteren hade sex svarvade cylindrar mellan läkterna (figur 8-9).⁸⁰ Närmast ingången⁸¹ utgjorde lustgården fyra kvarter med strikt formade parterrer för bäddar och gångar (figur 10). Här växte bland annat stockros, ringblomma, gyllenlack, riddarsporre, nejlikor och tyskiris⁸² i geometriska mönster. Lustgården omgärdades av en lövgång med rödmålade bågar⁸³, väggarnas läktverk var byggt i tre våningar och taket bestod av en enkel läkt ochnock⁸⁴ (figur 11).

I träverket var lind spaljerad och för att ge skugga heta sommardagar när taffeln hålls ute i trädgårdens lövgångar⁸⁵. Detta är en sådan dag; i skuggan av lövgången hade Owe Giedde och hustrun Dorthe Urne slagit sig ned för att äta och lyssna till de hitresta musikanterna. Där var en sångare, en lutenist, två som spelade basun och en som spelade sinka⁸⁶, en violinist och

Fig. 8-9. Staket och grind till kvarteren i lustgården. (Merian 1645, opag.)

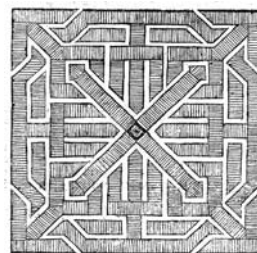

Fig. 10. Parterrmönster, så som det kan ha sett ut på Tomarp. (Raszmusson Block 1647, s. 28)⁷⁶

⁷⁵ Heimer, 1999, s. 7.

⁷⁶ Raszmusson Block, 1647, s. 28.

⁷⁷ Christenssen, 1999, s. 21–24.

⁷⁸ Kroon, 1957.

⁷⁹ Christenssen, 1999, s. 33.

⁸⁰ Merian, 1654.

⁸¹ Elsholtz, 1684, s. 139.

⁸² Bla: Raszmusson Block 1647 och Paulli 1648

⁸³ Christenssen, 1999, s. 33.

⁸⁴ Merian, 1654.

⁸⁵ Elsholtz, 1684, s. 142–143.

⁸⁶ Sinka: ett böjt blåsinstrument i trä, klätt i svart läder där tonen skapas med ett munstycke likt trumpetens.

Användes till övre stämman i ensemblen och skattades högt för att klangen låg så nära den mänskliga rösten, ersattes på grund av sin tonsvaghet och svårspelhet av trumpetten under 1700-talet.

en som spelade basgamba⁸⁷. Musiken var italiensk men endast sångaren kom från Italien, de andra var danskar och holländare. Vi följde lövgången till lustgårdens norra del och gick ut i trädgården. Där möttes vi av en stor fiskdamm sammanbunden med en kanal och ett vattenfall ned till nästa terrass⁸⁸ (figur 12). Bortom fiskdammen odlades badörter och örter för medicinskt bruk i två stora kvarter med ytterligare en stor fiskdamm mellan.

Vi såg bland annat läkermalva, dansk körvel, åbrodd, malört, cikoria, liljekonvalj, saffranskrokus och fingerborgsblomma. Från den övre terrassen lät vi blicken följa ner längs trappan till nästa terrass, längs köksträdgårdens prydliga kvarter och ut i beteshagarna och ekskogen⁸⁹.

Fig. 12. Lövgångar, parterrer och terrasser, som de kan har mött besökaren på Tomarp. (Merian 1645, opag.)

Från den övre terrassen är utsikten milsvid och i skydd av tegelmuren hettade vårsolen. Vi fortsatte ner för trappan till nedre terrassen. Här låg köksträdgårdens båda kvarter på varsin sida om fiskdammen och i söder lustgårdens två nedre kvarter, bortom lustgården bredde fruktträdgården och humlegården ut sig med fem kvarter. I köksträdgården odlades bland annat lök, sparris, rödbeta, stjärnmangold, melon och spenat.⁹⁰

Slutligen återvände vi till lustgårdens mittgång som ledde oss uppför trappan till övre terrassen där vi anslöt till sällskapet i lövgången.

⁸⁷ Basgamba: ett sexsträngat stråkinstrument på vilket basstämman spelades i främst instrumentalmusik. Kan ses som den moderna cellons föregångare.

⁸⁸ Studier *in situ*

⁸⁹ Studier *in situ* och Kroon, 1957

⁹⁰ Bla: Raszmusson Block 1647 och Paulli 1648

SLUTORD

Arbetet med att skingra historiens dimmor kring Tomarps 1600-talsträdgård har varit stimulerande; inte minst eftersom det har inneburit ett fruktsamt komplementarbete mellan tryckta källor och arkivmaterial. Mängden tryckta källor skulle kunna ha dränkt uppsatsarbetet, men de källor som har valts ut har gett en god grund till förståelse av tidens trädgårdsanläggningar. Det magra arkivmaterialet har gett liv och själ åt just Tomarp och klär de tryckta källorna med en dokumentär prägel. Att överhuvudtaget hitta uppgifter rörande Ove Gieddes trädgård, förväntades inte när arbetet inleddes. I övrigt har arkivmaterialet mest belyst det sena, svenska, 1600-talet men kunnat ge fingervisning om äldre odling.

Ännu kvarstår frågor om framtida skötsel av området, eventuell rekonstruktion och hur denna uppstas kompletteras med ytterligare undersökningar. Det vore önskvärt att sätta Tomarp i relation till andra skånska 1600-talsanläggningar för att bekräfta uppgifterna som uppsatsen ger men även för att komplettera bilden av den skånska 1600-talsträdgården. Tomarps 1600-talsträdgårdsmästare Christian Jöransson har framträtt under arbetet men han är ännu en anonym man. Hans historia skulle kunna förklara delar av förvaltandet och anläggandet av den gamla 1600-talsträdgården.

I mina drömmar återuppstår Tomarps 1600-talsträdgård med lövgångar, parterrer, humlegård och fruktträdgård. I mina drömmar vandrar jag vid sidan av Ove Giedde när han berättar om sin tid i Jena och Nimmigen. I mina drömmar blomstrar Tomarps 1600-talsträdgårdar åter av gyllenlack, riddarsporre, lavendel och snöklocka.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

OTRYCKTA KÄLLOR

LUNDS LANDSARKIV (LLA)

Hellerups gårdsarkiv GII: 3 1664–1694
Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv, G7a: 2, (rödmärkt)
Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv, G7a: 4
Södra Åsbo Häradsrätt A5a: 1, 1702–1720.

RIGSARKIVET KÖPENHAMN (RAK)

Privatarkivsektionen, Ove Giedde: 678 & P0249

ELEKTRONISKA KÄLLOR

Nationalencyklopedins Internettjänst: <http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se>.

PERSONLIGA MEDDELANDE, MUNTligt

Sarlöv-Herlin, Ingrid 2007-03-29, intervju

AKADEMISKA UPPSATSER

Wahlsteen, Eric, 2007: *Trädgården vid Tommarps Kungsgård 1614-1658: En studie i några av det tidiga 1600-talets kulturyttringar med utgångspunkt i riksrådet Ove Gieddes levnadshistoria*, akademisk uppsats, Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Aengelen, Pieter van, 1662: *De verstandige Hovenier over de twaelf Maenden vant't Jaer*, Amsterdam.

Ahlich, Johann, 1722: *Den Swenske Lust-, Ört- och Trädgården*[...] Stockholm.

Anderö, Henrik & Thorsell Elisabeth, 2004: *Läsebok för släktforskare*, Ica Bokförlag, Västerås.

Balvoll, Gudmun & Weisaeth, Gunnar, 1994: *Horticultura – Norsk bagebok frå 1694 av Christian Gartner*, Landbruksforlaget.

Christensen, Annie 1999: *Haverne – dengang*, Rhodos, Köpenhamn

Dunér, Sten & Dunér, Katarina, 2004: *Den gyllene trädgården*, Prisma Stockholm.

Engström, Gottfrid Rudolf Salomon, 1883: *Jordens olika mått, mål, vikt och mynt: i jämförelse med äldre och yngre svenska system* [...] Kalmar.

Elsholtz, Johann Sigismund, 1684: *Vom Garten-Bau*, Köln an der Spree.

Furttenbach, Josef, 1628: *Architectura Civilis*, Ulm.

Furttenbach, Josef, 1640: *Architectura Recreationis*, Augspurg.

Gunnarsson, Allan, 1993: Något om fruktträden i renässansens trädgårdar och särskilt i Uraniborgs, ur *Uraniborgs renässanssträdgård – renässansens växtmaterial*, red. Kjell Lundquist, Alnarp, Institutionen för landskapsplanering, SLU, sid. 41-64

Heimer, Olle 1999: *Renässanssträdgården vid Tommarps Kungsgård*, Stadsantikvariska Avdelningen Kultur Malmö

- Hauberg, Poul, 1933: *Chrisitern Pedersens laegebog. Malmö 1533*, Levin & Munksgaard, Köpenhamn.
- Karling, Sten, 1969-70: Drottning Christinas franske trädgårdsmästare ur *Lustgården*, årgång 1969-70, sid. 95-215.
- Kroon, John 1957: *Prospecter av åtskillige märkvärdige Byggnader, Säterier och Herre-Gårdar uti Skåne*, Malmö Ljustryckerianstalt, Malmö
- Lange, Johan, 1993: Hortikulturelt plantemateriale i 1500-tallets Danmark med specielt hensyn til Uraniborg-haven ur *Uraniborgs renässanssträdgård – renässansens växtmaterial*, red. Kjell Lundquist, Alnarp, Institutionen för landskapsplanering, SLU, sid. 21-34
- Lange, Johan, 1994: *Kulturplanternes indførelsehistorie i Danmark*, Jordbrugsforlaget, Frederiksberg.
- Lund, Hakon, 2000: *Danmarks havekunst 1, indtill 1800*, Arkitektens forlag, Köpenhamn.
- Lundquist, Kjell, 2005: *Lilium martagon L. – Krolliljans introduktion och tidiga historia i Sverige intill år 1795 – i en europeisk liljekontext*, Agraria 2005: 19, SLU Institutionen för landskapsplanering, Alnarp.
- Lundquist, Kjell, 1997: Något om begreppet trädgård och dess förändrade innebörd ur *Nordisk Arkitekturforskning* 1997:4 s 39–58.
- Merian, Mattheus, 1645: *Topographia Palatinus Rheni et vincinarum Regionum [...]* Frankfurt
- Merian, Mattheus, 1654: *Topographia und Eigentliche berschreibung [...]*, Frankfurt
- Mossberg, Bo & Stenberg, Lennart, 2005: *Den nya nordiska floran*, Wahlström och Widstrand, Stockholm.
- Møller-Christensen & Lange, 1971: Botanisk indledning, Nyindførelser, *Simon Paulli: Flora Danica* 1971 [1648], Rosenkilde og Bagger.
- Paulli, Simon, 1971 [1648]: *Flora Danica*, Rosenkilde og Bagger, Köpenhamn.
- Rasmussøn Rasmusson Block, Hans, 1647: *Horticultura Danica*, Köpenhamn.
- Smid, Henrik, 1546: *Een skøn, loestig, ny urtegaardt...* Malmö.
- Smid, Henrik, 1557: *Henrick Smids tredie Urtegaard...* Malmö.
- Viescher, Georg, 1645: *Blumengarten*, Nürnberg.
- Zedler, Johann Heinrich, [1734] 1961: Elsholz ur *Grosses vollständiges Universal-Lexicon* bd 8, Akademische Druck und Verlagsanstalt, Graz.

BILAGOR

1. FRUKTSORTER I 1600-TALETS TRÄDGÅRDAR

Äpplesorter

- ”Borsdorfer” i Nordeuropa, återges i *Flora Danica* 1648
- ”Höstparmän” (Smultronäpple) i Nordeuropa, återges eventuellt i *Flora Danica* 1648
- ”Old Nonpareil” i Nordeuropa
- ”Rambour France” i Nordeuropa
- ”Rambour Rouge” återges i Rosenhane 1662
- ”Röd Höst-, Sommar-, och Vinterkavill” i Nordeuropa
- ”Vitgylling” som en av Europas äldsta fruktsorter och ”Vit Vinterkavill”

Päronsorter

- ”Blodpäron” i Tyskland
- ”Bon Chretien” i Nordeuropa återges i Mollet 1651 och Rosenhane 1662
- ”Cecilia” i Sverige
- ”Höstbergamott” i Nordeuropa
- ”Larsmässpäron” i Sverige
- ”Munvätepäron” i Nordeuropa

Plommonsorter

- Allmänt gulplommon, Blå krikon, Grön ”Reine Claude” i Nordeuropa
- Gult och rött äggplommon i Holland.

Körsbärssorter

- Allmänt gulröd bigarrå
- Brysselska bruna
- Glasmoreller
- Majkörsbär
- Munke Kiresbär.

2. FÖREKOMMANDE VÄXTNAMN I RASZMUSSEN BLOCK, 1647 – TOLKNINGSFÖRSLAG

Första kolumnen omfattar växter som både förekommer i Rasmussen Block (1647) och i Gartner (1694). De prelinnéanska växtnamnen är tolkade av Balvoll och Weisaeth och återges i första kolumnen. Tredje kolumnen kompletterar första kolumnen genom att föreslå växter som var introducerade före 1700 enligt Lange (1994). Sista kolumnen anger introduktionsår enligt Lange (1994) och andra kolumnen anger växter som är uttolkade genom jämförelse med Paulli (1648) och inte förekommer i Balvoll och Weisaeth (1994).

Balvoll & Weisaeth tolkning av växter i Gartner (1694) som även förekommer i Rasmussen Block (1647)	Växter ur Rasmussen Block som förekommer i Paulli (1648)	Motsvarande växt som förekommer i Lange (1994)	Introduktionsår i Danmark enligt Lange (1994)
<i>Aconitum napellus</i>			1563
<i>Acorus calamus</i>			1200
<i>Adonis</i>		<i>annua</i>	1647
<i>Allium cepa</i>			1300
<i>Allium Schoenoprasum</i>			1400
<i>Amaranthus caudatus</i>			1647
<i>Anchusa officinalis</i>			medeltid
<i>Anethum graveolens</i>			1100
<i>Antirrhinum</i>		<i>majus</i>	1647
<i>Aquilegia</i>		<i>vulgaris</i>	1450
<i>Armoracia rusticana</i>			1300
<i>Artemisia dracunculus</i>			1640
<i>Arundo</i>		<i>Arundo donax</i>	1700
<i>Asparagus officinalis</i>			1577
<i>Balsamita major</i>		syn. <i>Tanacetum balsamita</i>	1450
<i>Berberis vulgaris</i>			1300
<i>Borago officinalis</i>			1300
<i>Buxus sempervirens</i>			1510
<i>Calendula officinalis</i>			1300
<i>Canna indica</i>			1647
<i>Carthamus tinctorius</i>			medeltid
<i>Centaurea moschata</i>		syn <i>Amberboa moschata</i>	1648
<i>Cichorium endivia</i>			1400
<i>Cnicus benedictus</i>			medeltid
<i>Convolvulus tricolor</i>			1647
<i>Cornus mas</i>			1601
<i>Cucumis melo</i>			1450
<i>Cucumis sativus</i>			1400
<i>Cucurbita</i>		<i>pepo</i>	1635
<i>Cyclamen europaeum</i>		syn. <i>purpurascens</i>	1400
<i>Cydonia oblonga</i>			1450
<i>Cynara scolymus</i>			1600
<i>Daphne mezereum</i>			1400
<i>Daucus carota</i>		ssp. <i>sativus</i>	1300
<i>Dianthus caryophyllus</i>			medeltid
<i>Digitalis purpurea</i>			medeltid
<i>Erodium moschatum</i>			1647
<i>Erythronium dens-canis</i>			1647
<i>Foeniculum vulgare</i>			1300
<i>Fritillaria meleagris</i>			1647
<i>Genista hispanica</i>			1647
<i>Gentiana purpurea</i>			1300

Balvoll & Weisaeth tolkning av växter i Gartner (1694) som även förekommer i Rasmussen Block (1647)	Växter ur Rasmussen Block som förekommer i Paulli (1648)	Motsvarande växt som förekommer i Lange (1994)	Introduceringsår i Danmark enligt Lange (1994)
<i>Glaucium corniculatum</i>			1647
<i>Hedysarum</i>			1647
<i>Helianthus annuus</i>			1620
<i>Helianthus tuberosus</i>			1620
<i>Hepatica</i>		<i>nobilis</i>	inhemsk
<i>Hyssopus officinalis</i>			1100
<i>Impatiens balsamina</i>			1630
<i>Iris susianna</i>			1647
<i>Iris xiphium</i>			1647
<i>Jasminum</i>			1647
<i>Juglans regia</i>			1200
<i>Lactuca sativa</i>			1200
<i>Laurus nobilis</i>			1300
<i>Lavandula vera</i>		syn. <i>Angustifolia</i>	1400
<i>Lepidium sativum</i>			850
<i>Levisticum officinale</i>			1300
<i>Lilium candidum</i>			1300
<i>Lilium martagon</i>			1647
<i>Lupinus</i>		<i>angustifolius</i>	1647
<i>Lychnis calchedonica</i>			1647
<i>Lychnis coronaria</i>			1622
<i>Lycopersicon esculentum</i>		<i>lycopersicon</i>	1647
<i>Malus</i>			900
<i>Melissa officinalis</i>			1400
<i>Mentha pulegium</i>			1300
<i>Mentha spicata</i>			1300
<i>Mespilus germanica</i>			1532
<i>Mirabilis jalapa</i>			1647
<i>Morus nigra</i>			1530
<i>Narcissus</i>		<i>poeticus</i>	1647
<i>Nicotiana tabacum</i>			1647
<i>Nigella sativa</i>			1300
<i>Ocimum basilicum</i>			1450
<i>Ornithogalum</i>		<i>umbellatum</i>	1630
<i>Paeonia</i>		<i>officinalis</i>	1300
<i>Peucedanum ostrutium</i>			1300
<i>Phaeaeolus vulgaris</i>			1594
<i>Physalis alkekengi</i>			1534
<i>Pimpinella anisum</i>			medeltid
<i>Portulaca oleracea ssp sativa</i>			1300
<i>Primula auricula</i>			1647
<i>Primula veris</i>			1647
<i>Prunus</i>			1450
<i>Prunus armeniaca</i>			1648
<i>Prunus avium</i>			1400
<i>Prunus cerasus</i>			1200
<i>Prunus persica</i>			1400
<i>Punica granatum</i>			1642
<i>Pyrus</i>		<i>communis</i>	1400
<i>Ranunculus asiaticus</i>			1647
<i>Raphanus sativus</i> var <i>niger</i>			1200

<i>Ricinus communis</i>			1626
Balvoll & Weisaeth tolkning av växter i Gartner (1694) som även förekommer i Rasmussen Block	Växter som förekommer i Paulli (1648)	Motsvarande växt som förekommer i Lange (1994)	Introducerad enligt Lange (1994)
<i>Rosmarinus officinalis</i>			1500
<i>Ruta graveolens</i>			1100
<i>Salvia officinalis</i>			1300
<i>Saponaria officinalis</i>			900
<i>Stachys officinale</i>			1300
<i>Syringa vulgaris</i>			1647
<i>Tagetes</i>		<i>patula</i>	1647
<i>Tanacetum vulgare</i>		syn. <i>Chrysanthemum v.</i>	inhemsk
<i>Thymus vulgaris</i>			1450
<i>Tropaeolum majus</i>			1647
<i>Urtica pilulifera</i>			1619
<i>Valeriana</i>		<i>Valeriana celtica</i>	1500
<i>Vicia faba</i>			1000
<i>Viola odorata</i>			1300
		<i>Allium cepa</i>	1300
		<i>Allium sativum</i>	1300
		<i>Anemone coronaria</i>	1647
		<i>Asphodeline lutea</i>	1647
		<i>Asphodelus albus</i>	1647
		<i>Atriplex hortensis</i>	1100
		<i>Cholchicum autumnale</i>	1450
		<i>Citrus</i>	1500
		<i>Citrus aurantium</i>	1577
		<i>Clematis vitalba</i>	1647
		<i>Crocus vernus</i>	1697
		<i>Cynara scolymus</i>	1600
		<i>Datura stramonium</i>	1647
		<i>Dictamnus albus</i>	1300
		<i>Eranthis hyemalis</i>	1533
		<i>Ficus carica</i>	1647
		<i>Fragaria vesca</i>	inhemsk
		<i>Fritillaria imperialis</i>	1647
		<i>Galanthus nivalis</i>	1622
		<i>Gladiolus communis</i>	1647
		<i>Helleborus niger</i>	1300
		<i>Iberis umbellata</i>	1647
		<i>Juniperus sabina</i>	1300
		<i>Leucojum vernum</i>	medeltid
		<i>Ligustrum vulgare</i>	1534
		<i>Lilium bulbiferum</i> ssp. <i>croceum</i>	1647
		<i>Lonicera caprifolium</i>	1647
		<i>Lunaria annua</i>	1647
		<i>Momordica balsamina</i>	1647
		<i>Muscari botryoides</i>	1647
		<i>Muscari neglectum</i>	1647
		<i>Narcissus jonquilla</i>	1647
		<i>Narcissus tazetta</i>	1647
		<i>Nerium oleander</i>	1530
		<i>Origanum majorana</i>	1450
		<i>Ornithogalum nutans</i>	1637

Balvoll & Weisaeth tolkning av växter i Gartner (1694) som även förekommer i Raszmusson Block	Växter som förekommer i Paulli (1648)	<i>Paeonia mascula</i>	1533	Motsvarande växt som förekommer i Lange (1994)	Introducerad enligt Lange (1994)
		<i>Papaver rhoeas</i>	1647		
		<i>Phaeseolus vulgaris</i>	1594		
		<i>Phyllitis</i>	1400		
		<i>Plantago major "Rosea"</i>	1647		
		<i>Prunus laurocerasus</i>	1647		
		<i>Raphanus sativus</i>	1400		
		<i>Ribes nigrum</i>	inhemsk		
		<i>Ribes rubrum</i> ssp. <i>sylvestre</i>	1647		
		<i>Ribes uva-crispa</i>	1596		
		<i>Rosa gallica</i> var. <i>officinalis</i>	1647		
		<i>Rumex patientia</i>	1546		
		<i>Sambucus ebulus</i>	1400		
		<i>Sambucus nigra</i>	900		
		<i>Sambucus racemosa</i>	inhemsk		
		<i>Satureja hortensis</i>	1647		
		<i>Syringa vulgaris</i> var. <i>alba</i>	1600		
		<i>Tragopogon porrifolius</i>	1647		
		<i>Tulipa gesneriana</i>	1630		
		<i>Valeriana phu</i>	1546		
		<i>Hesperis matronalis</i>	1546		
			medeltid		
	<i>Carum carvi</i>				
	<i>Lathyrus tuberosus</i>				
	<i>Iris barbata</i> (syn. <i>germanica</i>))				
	<i>Convallaria majalis</i>				
	<i>Potentilla erecta</i>				
	<i>Vinca minor</i>		1450		
	<i>Lysimachia vulgaris</i>				
	<i>Barbarea stricta</i>				
	<i>Phaseolus vulgaris</i>				
	<i>Amygdalus communis</i>				

3. FÖREKOMMANDE VÄXTNAMN I GARTNER, 1694

– TOLKNINGSFÖRSLAG

Balvoll & Weisaeth tolkning av Gartners (1694) växtnamn.	Motsvarande växt som förekommer i Lange (1994)	Introducerad enligt Lange (1994)
<i>Aconitum napellus</i>		1563
<i>Acorus calamus</i>		1200
<i>Adonis</i>	<i>annua</i>	1647
<i>Allium cepa</i>		1300
<i>Allium porrum</i>		1300
<i>Allium sativum</i>		1300
<i>Allium schoenoprasum</i>		1400
<i>Althea officinalis</i>		1300
<i>Althea rosea</i>		1546
<i>Amaranthus caudatus</i>		1647
<i>Anchusa officinalis</i>		medeltid
<i>Anemone</i>	<i>coronaria</i>	1647
<i>Anethum graveolens</i>		1100
<i>Anthirinum</i>		1647
<i>Apium graveolens</i>		900
<i>Aquilegia sp</i>		1450
<i>Armoracia rusticana</i>		1300
<i>Artemisia abrotanum</i>		1300
<i>Artemisia absinthium</i>		1300
<i>Artemisia dracunculus</i>		1640
<i>Asparagus officinalis</i>		1577
<i>Asphodelus ramosa</i>	<i>albus</i>	1400
<i>Atriplex hortensis</i>		1100
<i>Berberis vulgaris</i>		1300
<i>Beta vulgaris</i> var. <i>conditiva</i>	<i>Beta vulgaris</i> var. <i>flavescens</i>	1450
<i>Borago officinalis</i>		1300
<i>Brassica oleracea</i>		900
<i>Brassica rapa</i>		1400
<i>Bryonia dioica</i>		medeltid
<i>Bupleurum rotundifolium</i>		medeltid
<i>Buxus sempervirens</i>		1510
<i>Calendula officinalis</i>		1300
<i>Campanula medium</i>	<i>medium</i>	1647
<i>Canna indica</i>		1647
<i>Capsicum annuum</i>		1647
<i>Carthamnus tinctorius</i>		1546
<i>Castanea</i>	<i>sativa</i>	1400
<i>Centaurea moschata</i>		1648
<i>Cheiranthus cheirii</i>		1500
<i>Chelidonium majus</i>		medeltid
<i>Chenopodium capitatum</i>	syn. <i>Blitum capitatum</i>	1647
<i>Cichorium endivia</i>		1400
<i>Cichorium intybus</i>		900
<i>Citrus</i>	<i>Citrus sinensis</i>	1600
<i>Cnicus benedictus</i>		medeltid
<i>Colchicum autumnale</i>		1450
<i>Convolvulus tricolour</i>		1647
<i>Corylus maxima</i>		1648
<i>Crocus</i>	<i>vernus</i>	1697

<i>Cucumis sativus</i>		1400
<i>Cucurbita</i>	<i>pepo</i>	1635
<i>Cyclamen europaeum</i>	syn. <i>purpurascens</i>	1400
<i>Cydonia oblonga</i>		1450
<i>Cynara scolymus</i>		1600
<i>Cynoglossum officinale</i>		1400
<i>Daphne mezereum</i>		1400
<i>Daucus carota</i> ssp. <i>sativus</i>		1300
<i>Dianthus barbatus</i>		1647
<i>Dianthus carioophyllos</i>		medeltid
<i>Dianthus plumarios</i>		1700
<i>Digitalis purpurea</i>		medeltid
<i>Erodium moschatum</i>		1647
<i>Erythronium dens-canis</i>		1647
<i>Euphorbia esula</i>		1400
<i>Foeniculum vulgare</i>		1300
<i>Fragaria vesca</i>		inhemsk
<i>Fraxinus excelsior</i>		inhemsk
<i>Fritillaria imperialis</i>		1647
<i>Fritillaria meleagris</i>		1647
<i>Genista hispanica</i>		1647
<i>Gentiana purpurea</i>		1300
<i>Gladiolus</i>	<i>communis</i>	1647
<i>Glaucium corniculatum</i>		1647
<i>Hedysarium coronarium</i>		1647
<i>Helianthus annuus</i>		1620
<i>Helianthus tuberosus</i>		1620
<i>Hepatica nobilis</i>		inhemsk
<i>Hesperis tristis</i>		1697
<i>Hyacinthus</i>		1647
<i>Hyssopus officinalis</i>		1100
<i>Impatiens balsamina</i>		1630
<i>Inula helenium</i>		1300
<i>Iris graminea</i>		1600
<i>Iris susiana</i>		1647
<i>Iris xiphium</i>		1647
<i>Jasminum</i>	<i>officinale</i>	1633
<i>Lactuca sativa</i>		1200
<i>Lathyrus</i>	<i>Lathyrus sativus</i> var. <i>amphicarpus</i>	1630
<i>Laurus nobilis</i>		1642
<i>Lavandula vera</i>	syn. <i>angustifolia</i>	1400
<i>Lepidium sativum</i>		850
<i>Levisticum officinale</i>		1300
<i>Lilium candidum</i>		1300
<i>Lilium croceum</i>		1648
<i>Lilium martagon</i>		1647
<i>Lunaria annua</i>		1647
<i>Lupinus</i>	<i>luteus</i>	1300
<i>Lychnis calchedonica</i>		1647
<i>Lychnis coronaria</i>		1622
<i>Lycopersicon esculentum</i>		1647
<i>Malus</i>		900
<i>Matthiola annua</i>	<i>incana</i>	1400
<i>Melissa officinalis</i>		1400

<i>Mentha pulegium</i>		1300
<i>Mentha spicata</i>		1300
<i>Mespilus germanica</i>		1532
<i>Mirabilis jalapa</i>		1647
<i>Morus nigra</i>		1530
<i>Muscari botryoides</i>		1647
<i>Myrrhis odorata</i>		1300
<i>Myrtus communis</i>		1400
<i>Narcissus</i>	<i>pseudonarcissus</i>	1530
<i>Nepeta cataria</i>		1300
<i>Nicotiana</i>	<i>tabacum</i>	1647
<i>Nigella sativa</i>		1300
<i>Ocimum basilicum</i>		1450
<i>Ornithogalum</i>	<i>umbellatum</i>	1630
<i>Paeonia</i>	<i>officinalis</i>	1300
<i>Pastinaca sativa</i>		medeltid
<i>Petroselinum crispum</i>	<i>ssp. tuberosum</i>	1300
<i>Peucedanum ostruthium</i>		1300
<i>Phalaris arundinacea</i>		inhemsk
<i>Phaseolus vulgaris</i>		1594
<i>Physalis alkekengi</i>		1534
<i>Picea abies</i>		1530
<i>Pimpinella anisum</i>		medeltid
<i>Pinus</i>	<i>sylvestris</i>	inhemsk
<i>Pisum sativum</i>	<i>syn. arvense</i>	1400
<i>Polygonatum multiflorum</i>		inhemsk
<i>Populus alba</i>		1450
<i>Portulaca oleracea</i>		1300
<i>Primula auricula</i>		1647
<i>Primula veris</i>		1647
<i>Prunus armeniaca</i>		1648
<i>Prunus padus</i>		inhemsk
<i>Prunus persica</i>		1400
<i>Prunus sp</i>		1450
<i>Punica granatum</i>		1642
<i>Pyrus sp</i>		1400
<i>Quercus</i>	<i>robur</i>	inhemsk
<i>Ranunculus asiaticus</i>		1647
<i>Raphanus sativus</i>	<i>var. niger</i>	1200
<i>Ribes grossularia</i>	<i>syn. uva-crispa</i>	1596
<i>Ribes nigrum</i>		inhemsk
<i>Ricinus communis</i>		1626
<i>Rosa alba</i>		1450
<i>Rosa centifolia</i>		1300
<i>Rosa damascena</i>		1642
<i>Rosa moschata</i>		1642
<i>Rosmarinus officinalis</i>		1500
<i>Rumex acetosa</i> cvs.		inhemsk
<i>Rumex patientia</i>		1546
<i>Ruta graveolens</i>		1100
<i>Salix</i>	<i>Salix purpurea</i>	1596
<i>Salvia officinalis</i>		1100
<i>Sambucus</i>	<i>racemosa</i>	inhemsk
<i>Sanguisorba minor</i>	<i>officinalis</i>	1300

<i>Santolina chamaecyparissus</i>		1533
<i>Saponaria officinalis</i>		900
<i>Satureja hortensis</i>		1100
<i>Scorzonera hispanica</i>		1630
<i>Sedum telephium</i>		inhemsk
<i>Sempervivum tectorum</i>		1300
<i>Silybum marianum</i>		1100
<i>Solanum tuberosum</i>		1630
<i>Sorbus aucuparia</i>		inhemsk
<i>Sorbus intermedia</i>		inhemsk
<i>Spinacea oleracea</i>		1532
<i>Stachys officinale</i>		1300
<i>Symphytum officinalis</i>		1400
<i>Tagetes</i>	<i>patula</i>	1536
<i>Thymus vulgaris</i>		1450
<i>Trifolium</i>	<i>repens</i>	inhemsk
<i>Tropaeolum majus</i>		1647
<i>Tulipa</i>	<i>gesneriana</i>	1630
<i>Ulmus glabra</i>		inhemsk
<i>Urtica pilulifera</i>		1619
<i>Verbascium blattaria</i>		1648
<i>Verbascum</i>	<i>thapsus</i>	1200
<i>Verbena officinalis</i>		300
<i>Vicia faba</i>		1400
<i>Vitis vinifera</i>		1510
<i>Xeranthemum annuum</i>		1700
	<i>Beta vulgaris</i> var. <i>alba</i>	1622
	<i>Beta vulgaris</i> var. <i>conditiva</i>	1400
	<i>Citrus aurantium</i>	1647
	<i>Citrus limon</i>	1647
	<i>Crocus sativus</i>	1300
	<i>Datura stramonium</i>	1647
	<i>Iberis umbellata</i>	1647
	<i>Lathyrus aphaca</i>	1688
	<i>Lupinus angustifolius</i>	1647
	<i>Narcissus jonquilla</i>	1647
	<i>Narcissus poeticus</i>	1530
	<i>Nicotiana rustica</i>	1647
	<i>Ornithogalum nutans</i>	1637
	<i>Paeonia mascula</i>	1533
	<i>Raphanus sativus</i> var. <i>sativus</i>	1400
	<i>Salix alba</i>	1300
	<i>Sambucus ebulus</i>	1400
	<i>Sambucus nigra</i>	900
	<i>Trifolium pratense</i>	inhemsk
	<i>Verbascum lychnitis</i>	1158
	<i>Verbascum poeniceum</i>	1648

4. VÄXTLISTA SAMMANSTÄLLD FRÅN RASZMUSSEN BLOCK (1647), GARTNER (1694),
PAULLI (1648) SAMT LANGE (1994)

<i>Aconitum napellus</i>	1563	<i>Campanula rapunculus</i>	
<i>Acorus calamus</i>	1200	<i>Canna indica</i>	1647
<i>Adiantum capillus-veneris</i>	1400	<i>Cannabis sativa</i>	1648
<i>Adonis annua</i>	1647	<i>Capsicum annuum</i>	1647
<i>Allium cepa</i>	1300	<i>Carthamnus tinctorius</i>	medeltid
<i>Allium porrum</i>	1300	<i>Carum carvi</i>	1300
<i>Allium sativum</i>	1300	<i>Castanea sativa</i>	1400
<i>Allium schoenoprasum</i>	1400	<i>Centaurea moschata</i>	1648
<i>Althea officinalis</i>	1300	<i>Chamaemelum nobile</i>	1601
<i>Althea rosea</i>	1546	<i>Cheiranthus cheiri</i>	1500
<i>Amaranthus caudatus</i>	1647	<i>Chelidonium majus</i>	medeltid
<i>Amaranthus tricolor</i>	1647	<i>Chenopodium bonus-henricus</i>	1100
<i>Amberboa moschata</i>	1648	<i>Cholchicum autumnale</i>	1450
<i>Amygdalus communis</i>		<i>Chrysanthemum partenium</i>	1400
<i>Anchusa officinalis</i>	medeltid	<i>Chrysanthemum vulgare</i>	inhemsk
<i>Anemone coronaria</i>	1647	<i>Cicer arietinum</i>	1450
<i>Anethum graveolens</i>	1100	<i>Cichorium endivia</i>	1400
<i>Angelica archangelica</i>		<i>Cichorium intybus</i>	900
<i>Anthriscus cerefolium</i>	1300	<i>Cinium maculatum</i>	1546
<i>Antirrhinum majus</i>	1647	<i>Citrus aurantium</i>	1577
<i>Apium graveolens</i>	900	<i>Citrus limon</i>	1647
<i>Aquilegia vulgaris</i>	1450	<i>Citrus sinensis</i>	1600
<i>Aristolochia clematitis</i>	1300	<i>Clematis vitalba</i>	1647
<i>Aristolochia rotunda</i>	1450	<i>Cnicus benedictus</i>	medeltid
<i>Armoracia rusticana</i>	1300	<i>Colutea arborescens</i>	1648
<i>Artemisia abrotanum</i>	1300	<i>Conium maculatum</i>	1400
<i>Artemisia absinthium</i>	1300	<i>Convallaria majalis</i>	
<i>Artemisia dracunculus</i>	1640	<i>Convolvulus tricolour</i>	1647
<i>Arundo donax</i>	1700	<i>Coriandrum sativum</i>	900
<i>Asarum europaeum</i>	1300	<i>Cornus mas</i>	1601
<i>Asparagus officinalis</i>	1577	<i>Corylus maxima</i>	1648
<i>Asphodeline lutea</i>	1647	<i>Crocus sativus</i>	1300
<i>Asphodelus albus</i>	1647	<i>Crocus vernus</i>	1697
<i>Atriplex hortensis</i>	1100	<i>Cucumis melo</i>	1450
<i>Ballota nigra</i>	1400	<i>Cucumis sativus</i>	1400
<i>Barbarea stricta</i>		<i>Cucurbita pepo</i>	1635
<i>Berberis vulgaris</i>	1300	<i>Cuminum syminum</i>	1300
<i>Beta vulgaris</i> var. <i>alba</i>		<i>Cyclamen purpurascens</i>	1400
<i>Beta vulgaris</i> var. <i>conditiva</i>	1400	<i>Cydonia oblonga</i>	1450
<i>Beta vulgaris</i> var. <i>flavescens</i>	1450	<i>Cynara scolymus</i>	1600
<i>Blitum capitatum</i>	1647	<i>Cynoglossum officinale</i>	1400
<i>Borago officinalis</i>	1300	<i>Daphne laureola</i>	1599
<i>Brassica nigra</i>	1546	<i>Daphne mezereum</i>	1400
<i>Brassica oleracea</i>	900	<i>Datura stramonium</i>	1647
<i>Brassica rapa</i>	1400	<i>Daucus carota</i> ssp. <i>sativus</i>	1300
<i>Bryonia alba</i>	1450	<i>Delphinium staphisagria</i>	
<i>Bryonia dioica</i>	medeltid	<i>Dianthus barbatus</i>	1647
<i>Bupleurum rotundifolium</i>	medeltid	<i>Dianthus caryophyllus</i>	medeltid
<i>Buxus sempervirens</i>	1510	<i>Dianthus plumarios</i>	1700
<i>Calendula officinalis</i>	1300	<i>Dictamnus albus</i>	1300
<i>Campanula medium</i>	1647	<i>Digitalis purpurea</i>	medeltid

<i>Dipsacus sativus</i>	1648	<i>Ligustrum vulgare</i>	1534
<i>Doronicum pardalianches</i>	1630	<i>Lilium bulbiferum</i> ssp. <i>croceum</i>	1647
<i>Eranthis hyemalis</i>	1533	<i>Lilium candidum</i>	1300
<i>Erodium moschatum</i>	1647	<i>Lilium martagon</i>	1647
<i>Eryngium campestre</i>		<i>Linum usitatissimum</i>	1546
<i>Erythronium dens-canis</i>	1647	<i>Lonicera caprifolium</i>	1647
<i>Euophorbia lathyris</i>	1647	<i>Lunaria annua</i>	1647
<i>Euphorbia esula</i>	1400	<i>Lupinus angustifolius</i>	1647
<i>Faba vulgaris</i>		<i>Lupinus luteus</i>	1300
<i>Ficus carica</i>	1647	<i>Lupinus luteus</i>	1648
<i>Foeniculum vulgare</i>	1300	<i>Lychnis calchedonica</i>	1647
<i>Fragaria vesca</i>	inhemsk	<i>Lychnis coronaria</i>	1622
<i>Fraxinus excelsior</i>	inhemsk	<i>Lycopersicon lysipersicon</i>	1647
<i>Fritillaria imperialis</i>	1647	<i>Lysimachia vulgaris</i>	
<i>Fritillaria meleagris</i>	1647	<i>Malus domestica</i>	900
<i>Galanthus nivalis</i>	1622	<i>Malva moschata</i>	1300
<i>Genista hispanica</i>	1647	<i>Marrubium vulgare</i>	1300
<i>Gentiana acaulis</i>	1647	<i>Matthiola incana</i>	1400
<i>Gentiana lutea</i>	1648	<i>Melissa officinalis</i>	1400
<i>Gentiana purpurea</i>	1300	<i>Mentha pulegium</i>	1300
<i>Gladiolus communis</i>	1647	<i>Mentha spicata</i>	1300
<i>Glaucium corniculatum</i>	1647	<i>Mespilus germanica</i>	1532
<i>Glycyrrhiza glabra</i>	1648	<i>Mirabilis jalapa</i>	1647
<i>Hedysarium coronarium</i>	1647	<i>Momordica balsamina</i>	1647
<i>Helianthus annuus</i>	1620	<i>Morus nigra</i>	1530
<i>Helianthus tuberosus</i>	1620	<i>Muscari botryoides</i>	1647
<i>Helleborus niger</i>	1300	<i>Muscari neglectum</i>	1647
<i>Helleborus viridis</i>	1648	<i>Myrrhis odorata</i>	1300
<i>Hepatica nobilis</i>	inhemsk	<i>Myrtus communis</i>	1400
<i>Hesperis matronalis</i>	1546	<i>Narcissus jonquilla</i>	1647
<i>Hesperis tristis</i>	1697	<i>Narcissus poeticus</i>	1647
<i>Hyacinthus orientalis</i>	1647	<i>Narcissus pseudonarcissus</i>	1530
<i>Hyoscyamus niger</i>	700	<i>Narcissus tazetta</i>	1647
<i>Hyssopus officinalis</i>	1100	<i>Nepeta cataria</i>	1300
<i>Iberis umbellata</i>	1647	<i>Nerium oliander</i>	1530
<i>Impatiens balsamina</i>	1630	<i>Nicotiana rustica</i>	
<i>Inula helenium</i>	1300	<i>Nicotiana tabacum</i>	1647
<i>Iris graminea</i>	1600	<i>Nigella sativa</i>	1300
<i>Iris susiana</i>	1647	<i>Ocimum basilicum</i>	1450
<i>Iris xiphium</i>	1647	<i>Onopordum acanthium</i>	1300
<i>Jasminum officinale</i>	1647	<i>Origanum majorana</i>	1450
<i>Juglans regia</i>	1200	<i>Ornithogalum nutans</i>	1637
<i>Juniperus sabina</i>	1300	<i>Ornithogalum umbellatum</i>	1630
<i>Lactuca sativa</i>	1200	<i>Paeonia mascula</i>	
<i>Lagenaria siceraria</i>	1648	<i>Paeonia officinalis</i>	1300
<i>Lathyrus aphaca</i>		<i>Papaver rhoeas</i>	1647
<i>Lathyrus sativus</i> var. <i>amphicarpus</i>	1630	<i>Papaver somniferum</i>	1100
<i>Lathyrus tuberosus</i>		<i>Parietaria officinalis</i>	1450
<i>Laurus nobilis</i>	1642	<i>Pastinaca sativa</i>	medeltid
<i>Lavandula angustifolia</i>	1400	<i>Petasites hybridus</i>	1648
<i>Lens culinaris</i>	1642	<i>Petroselinum crispum</i> ssp. <i>tuberosum</i>	1300
<i>Lepidium sativum</i>	850	<i>Peucedanum ostrutium</i>	1300
<i>Leucojum vernum</i>	medeltid	<i>Phaeseolus vulgaris</i>	1594
<i>Levisticum officinale</i>	1300	<i>Phalaris arundinacea</i>	inhemsk

<i>Phaseolus vulgaris</i>	1594	<i>Salix purpurea</i>	1596
<i>Phyllitis</i> sp	1400	<i>Salvia officinalis</i>	1300
<i>Physalis alkekengi</i>	1534	<i>Salvia sclarea</i>	1533
<i>Picea abies</i>	1530	<i>Sambucus ebulus</i>	1400
<i>Pimpinella anisum</i>	medeltid	<i>Sambucus nigra</i>	900
<i>Pinus sylvestris</i>	inhemsk	<i>Sambucus racemosa</i>	inhemsk
<i>Pisum arvense</i>	1400	<i>Sangusiorba officinalis</i>	1300
<i>Plantago major</i> "Rosea"	1647	<i>Santolina chamaecyparissus</i>	1533
<i>Polygonatum multiflorum</i>	inhemsk	<i>Saponaria officinalis</i>	900
<i>Polygonum bistorta</i>	1648	<i>Satureja hortensis</i>	1100
<i>Populus alba</i>	1450	<i>Scorzonera hispanica</i>	1630
<i>Portulaca oleracea</i>	1300	<i>Sedum telephium</i>	inhemsk
<i>Portulaca oleracea</i> ssp. <i>sativa</i>	1300	<i>Sempervivum tectorum</i>	1300
<i>Potentilla erecta</i>		<i>Silybum marianum</i>	1100
<i>Primula auricula</i>	1647	<i>Sinapis alba</i>	700
<i>Primula veris</i>	1647	<i>Sium sisarum</i>	1798
<i>Prunus armeniaca</i>	1648	<i>Solanum tuberosum</i>	1630
<i>Prunus avium</i>	1400	<i>Sorbus aucuparia</i>	inhemsk
<i>Prunus cerasus</i>	1200	<i>Sorbus intermedia</i>	inhemsk
<i>Prunus laurocerasus</i>	1647	<i>Spinacea oleracea</i>	1532
<i>Prunus padus</i>	inhemsk	<i>Stachys officinale</i>	1300
<i>Prunus persica</i>	1400	<i>Symphytum officinalis</i>	1400
<i>Prunus</i> sp	1450	<i>Syringa vulgaris</i>	1647
<i>Punica granatum</i>	1642	<i>Syringa vulgaris</i> var <i>alba</i>	1600
<i>Pyrus communis</i>	1400	<i>Tagetes patula</i>	1647
<i>Quercus robur</i>	inhemsk	<i>Tanacetum balsamita</i>	1450
<i>Ranunculus asiaticus</i>	1647	<i>Thymus vulgaris</i>	1450
<i>Raphanus sativus</i>	1400	<i>Tragopogon porrifolius</i>	1647
<i>Raphanus sativus</i> var. <i>niger</i>	1200	<i>Trifolium pratense</i>	
<i>Raphanus sativus</i> var. <i>sativus</i>		<i>Trifolium repens</i>	inhemsk
<i>Rheum officinale</i>	1875	<i>Trigonella coerulea</i>	1648
<i>Ribes nigrum</i>	inhemsk	<i>Tropaeolum majus</i>	1647
<i>Ribes rubrum</i> ssp. <i>sylvestre</i>	1647	<i>Tulipa gesneriana</i>	1630
<i>Ribes uva-crispa</i>	1596	<i>Ulmus glabra</i>	inhemsk
<i>Ricinus communis</i>	1626	<i>Urtica pilulifera</i>	1619
<i>Rosa alba</i>	1450	<i>Valeriana celtica</i>	1500
<i>Rosa centifolia</i>	1450	<i>Valeriana phu</i>	1546
<i>Rosa damascena</i>	1642	<i>Veratrum album</i>	1300
<i>Rosa gallica</i> var. <i>officinalis</i>	1647	<i>Verbascium blattaria</i>	1648
<i>Rosa moschata</i>	1642	<i>Verbascum lychnitis</i>	
<i>Rosa rubiginosa</i>	1520	<i>Verbascum poeniceum</i>	
<i>Rosmarinus officinalis</i>	1500	<i>Verbascum thapsus</i>	1200
<i>Rubia tinctorum</i>	1648	<i>Verbena officinalis</i>	300
<i>Rumex acetosa</i> cvs.	inhemsk	<i>Vicia faba</i>	1400
<i>Rumex patientia</i>	1546	<i>Vinca minor</i>	1450
<i>Ruscus hypoglossum</i>	1546	<i>Viola odorata</i>	1300
<i>Ruta graveolens</i>	1100	<i>Vitis vinifera</i>	1510
<i>Salix alba</i>		<i>Xeranthemum annuum</i>	1700

5. FÖRSLAG PÅ VÄXTER VILKA KAN HA FUNNITS I TOMARPS 1600-TALSTRÄDGÅRD

BLOMSTERGÅRDEN

<i>Althea rosea</i>	stockros	<i>Laurus nobilis</i>	lager
<i>Atriplex hortensis</i>	trädgårdsmalva	<i>Lavandula angustifolia</i>	lavendel
<i>Berberis vulgaris</i>	berberis	<i>Leucojum vernum</i>	snökllocka
<i>Buxus sempervirens</i>	buxbom	<i>Ligustrum vulgare</i>	liguster
<i>Calendula officinalis</i>	ringblomma	<i>Lilium candidum</i>	madonnalilja
<i>Chamaemelum nobile</i>	romersk kamomill	<i>Lupinus luteus</i>	gullupin
<i>Cheiranthus cheiri</i>	gyllenlack	<i>Malva moschata</i>	myskmalva
<i>Chelidonium majus</i>	skelört	<i>Matthiola incana</i>	lövkoja
<i>Cholchicum autumnale</i>	tidlösa	<i>Narcissus pseudonarcissus</i>	påsklilja
<i>Citrus aurantium</i>	pomerans	<i>Nerium oliander</i>	nerium
<i>Citrus sinensis</i>	apelsin	<i>Nigella sativa</i>	svartkummin
<i>Cynoglossum officinale</i>	hundtunga	<i>Paeonia officinalis</i>	bergpion
<i>Delphinium staphisagria</i>	giftriddarsporre	<i>Papaver somniferum</i>	opievallmo
<i>Dianthus caryophyllus</i>	trädgårdsnejlika	<i>Punica granatum</i>	granatäpple
<i>Dictamnus albus</i>	Moses brinnande buske	<i>Rosa alba</i>	jungfruros
<i>Digitalis purpurea</i>	stockros	<i>Rosa centifolia</i>	centifoliaros
<i>Eranthis hyemalis</i>	vintergäck	<i>Rosa rubiginosa</i>	äppelros
<i>Euphorbia esula</i>		<i>Rosmarinus officinalis</i>	rosmarin
<i>Gentiana purpurea</i>	purpurgentiana	<i>Sambucus ebulus</i>	sommarfläder
<i>Helianthus annuus</i>	solros	<i>Sambucus nigra</i>	fläder
<i>Helianthus tuberosus</i>	jordärtskocka	<i>Sambucus racemosa</i>	druvfläder
<i>Helleborus niger</i>	julros	<i>Tulipa gesneriana</i>	tulpan
<i>Hepatica nobilis</i>	blåsippa	<i>Urtica pilulifera</i>	romersk nässla

ÖRTAGÅRDEN

<i>Aconitum napellus</i>	äkta stormhatt	<i>Conium maculatum</i>	odört
<i>Acorus calamus</i>	kalmus	<i>Convallaria majalis</i>	liljekonvalj
<i>Althea officinalis</i>	läkemalva	<i>Coriandrum sativum</i>	koriander
<i>Anchusa officinalis</i>	oxtung	<i>Crocus sativus</i>	saffranskrokus
<i>Angelica archangelica</i>	fjällkvanne	<i>Cyclamen purpurascens</i>	alpcyklamen
<i>Anthriscus cerefolium</i>	dansk körvel	<i>Cynoglossum officinale</i>	hundtunga
<i>Apium graveolens</i>	selleri	<i>Daphne mezereum</i>	tibast
<i>Aquilegia vulgaris</i>	akleja	<i>Digitalis purpurea</i>	fingerborgsblomma
<i>Aristolochia clematitis</i>	hålrot	<i>Eryngium campestre</i>	fältmartorn
<i>Aristolochia rotunda</i>		<i>Gentiana purpurea</i>	purpurgentiana
<i>Artemisia abrotanum</i>	åbrodd	<i>Hesperis matronalis</i>	trädgårdsnattviol
<i>Artemisia absinthium</i>	malört	<i>Hyoscyamus niger</i>	bolmört
<i>Asarum europaeum</i>	hasselört	<i>Hyssopus officinalis</i>	isop
<i>Asplenium sp</i>	bräken	<i>Inula helenium</i>	ålandsrot
<i>Ballota nigra</i>	bosyska	<i>Juniperus sabina</i>	sävenbom
<i>Berberis vulgaris</i>	berberis	<i>Lathyrus tuberosus</i>	knölvial
<i>Borago officinalis</i>	gurkört	<i>Lavandula angustifolia</i>	lavendel
<i>Bryonia alba</i>	hundrova	<i>Levisticum officinale</i>	libbsticka
<i>Bryonia dioica</i>	röd hundrova	<i>Ligustrum vulgare</i>	liguster
<i>Carthamnus tinctorius</i>	safflor	<i>Lupinus luteus</i>	gullupin
<i>Cicer arietinum</i>	kikärt	<i>Lysimachia vulgaris</i>	strandlysning
<i>Cichorium endivia</i>	sydcikoria	<i>Malva moschata</i>	myskmalva
<i>Cichorium intybus</i>	cikoria	<i>Marrubium vulgare</i>	kransborre
<i>Cinim maculatum</i>		<i>Melissa officinalis</i>	citronmeliss
<i>Cnicus benedictus</i>	kardbenedikt	<i>Mentha pulegium</i>	polejmynta

<i>Mentha spicata</i>	grönmynta	<i>Salvia sclarea</i>	muskatellsalvia
<i>Myrrhis odorata</i>	spansk körvel	<i>Santolina chamaecyparissus</i>	grå helgonört
<i>Myrtus communis</i>	myrten	<i>Saponaria officinalis</i>	såpnejlika
<i>Nepeta cataria</i>	kattmynta	<i>Satureja hortensis</i>	sommarkyndel
<i>Ocimum basilicum</i>	basilika	<i>Sedum telephium</i>	röd kärleksört
<i>Origanum majorana</i>	mejram	<i>Silybum marianum</i>	mariatistel
<i>Paeonia officinalis</i>	bergpion	<i>Stachys officinalis</i>	humlesuga
<i>Papaver somniferum</i>	opievallmo	<i>Symphytum officinale</i>	äkta vallört
<i>Parietaria officinalis</i>	väggört	<i>Tanacetum balsamita</i>	balsamblad
<i>Petroselinum crispum ssp tuberosum</i>	persilja	<i>Tanacetum vulgare</i>	munkrenfana
<i>Peucedanum ostruthium</i>	mästerrot	<i>Thymus vulgaris</i>	kryddtimjan
<i>Physalis alkekengi</i>	judekörs	<i>Valeriana celtica</i>	
<i>Polygonatum multiflorum</i>	jätterams	<i>Valeriana phu</i>	kattvänderot
<i>Potentilla erecta</i>	blodrot	<i>Veratrum album</i>	vit nysrot
<i>Rumex acetosa cvs</i>	ängssyra	<i>Verbascum thapsus</i>	kungsljus
<i>Rumex patientia</i>	spenatskräppa	<i>Verbena officinalis</i>	järnört
<i>Ruscus hypoglossum</i>	tungmyrten	<i>Vinca minor</i>	vintergröna
<i>Ruta graveolens</i>	vinruta	<i>Viola odorata</i>	doftviol
<i>Salvia officinalis</i>	kryddsalvia		

KÖKSTRÄDGÅRDEN

<i>Allium cepa</i>	lök	<i>Cynara scolymus</i>	kronärtskocka
<i>Allium porrum</i>	purjolök	<i>Daucus carota ssp sativus</i>	morot
<i>Allium sativum</i>	vitlök	<i>Foeniculum vulgare</i>	fänkål
<i>Allium schoenoprasum</i>	gräslök	<i>Fragaria vesca</i>	smultron
<i>Anethum graveolens</i>	dill	<i>Lactuca sativa</i>	sallad
<i>Armoracia rusticana</i>	pepparrot	<i>Lepidium sativum</i>	smörgåskrasse
<i>Asparagus officinalis</i>	sparris	<i>Pastinaca sativa</i>	palsternacka
<i>Barbarea stricta</i>	sandgyllen	<i>Phaeseolus vulgaris</i>	trädgårdsböna
<i>Beta vulgaris var alba</i>	beta	<i>Pimpinella anisum</i>	anis
<i>Beta vulgaris var conditiva</i>	rödbeta	<i>Pisum sativum</i>	ärt
<i>Beta vulgaris var flavescens</i>	stjärnmangold	<i>Portulaca oleracea</i>	trädgårdsportlack
<i>Brassica nigra</i>	svartsenap	<i>Portulaca oleracea ssp sativa</i>	trädgårdsportlack
<i>Brassica oleracea</i>	kål	<i>Raphanus sativus</i>	rättika
<i>Brassica rapa</i>	rova	<i>Raphanus sativus var niger</i>	rättika
<i>Campanula rapunculus</i>	rapunkelklocka	<i>Sempervivum tectorum</i>	taklök
<i>Carum carvi</i>	kummin	<i>Sinapis alba</i>	vitsenap
<i>Cichorium endivia</i>	sydcikoria	<i>Sium sisarum</i>	sockerrot
<i>Cucumis melo</i>	melon	<i>Spinacea oleracea</i>	spenat
<i>Cucumis sativus</i>	gurka	<i>Vicia faba</i>	bondböna
<i>Cucurbita pepo</i>	pumpa		

HUMLEGÅRDEN

<i>Humulus lupulus</i>	humle
------------------------	-------

FRUKTTRÄDGÅRDEN

<i>Amygdalus communis</i>	mandel	<i>Morus nigra</i>	svart mullbär
<i>Castanea sativa</i>	äkta kastanj	<i>Prunus avium</i>	sötkörnbär
<i>Cornus mas</i>	körnbärskornell	<i>Prunus cerasus</i>	surkörnbär
<i>Cydonia oblonga</i>	kvitten	<i>Prunus persica</i>	persika
<i>Juglans regia</i>	valnöt	<i>Pyrus communis</i>	päron
<i>Malus sp och cvs</i>	matäpple	<i>Ribes nigrum</i>	svart vinbär
<i>Mespilus germanica</i>	mispel	<i>Ribes uva-crispa</i>	krusbär